

Ana Vukadinović

Branislav Milić

Gaia Montelatici

Goran Paštrović

Priručnik za metodologiju
participativnog učenja i
delovanja
(PLA/RRA)

Sadržaj

Uvod	3
Istorijat PLA/PRA metodologije	4
Sredstva participacije (<i>ToP – Tools of Participation</i>)	6
Moderacija i PLA/PRA	9
Veštine moderatora	10
Uloga moderatora	10
Osnovni principi PLA/PRA	12
Zajednički principi PLA/PRA metodologije	12
Definicija participacije (učešća)	12
Rodne perspektive i različitosti u PLA/PRA	14
Zašto rodne perspektive i različitosti u PLA/PRA	14
Ključni pojmovi za rodne perspektive i različitosti	15
Koji uvid mogu da nam omoguće rodne perspektive i različitosti	16
Rodna analiza u PLA/PRA	16
Elementi i osnove rodne analize	17
Pitanja za moderatore PLA/PRA metodologije	17
Kako povećati učešće žena i predstavnika manjinskih i osetljivih grupa u PLA/PRA	18
Primena PLA metodologije	20
Opšta sredstva PLA/PRA metodologije	22
Analiza situacije	22
Predstavljanje situacije u selu	22
Specifična sredstva PLA metodologije	27
Vremenska linija	27
Mapa resursa	29
Sezonski kalendar	30
Kategorizacija prema izvorima prihoda	32
Kategorizacija prema životnom standardu	33
Opšti principi pisanja izveštaja	35
Format izveštaja	36
Delovi izveštaja	37
Opšti principi izrade projekata na osnovu rezultata dobijenih primenom PLA metodologije	41
Zaključak	45
Literatura	48
Rečnik stranih reči	50

Uvod

Priručnik za metodologiju participativnog učenja i delovanja (u daljem tekstu: PLA/RRA) napisan je kako bi se svim potencijalnim korisnicima omogućio uvid u dizajniranje i sprovođenje PLA metodologije, a ujedno i poslužio kao podsetnik svima koji su imali mogućnost da prođu obuku iz pomenute metodologije. Izdavanje PLA priručnika omogućio je Tim potpredsednika Vlade za implementaciju strategije za smanjenje siromaštva (u daljem tekstu: Tim za implementaciju SSS), koji je u proteklih 11 meseci (mart 2008 – februar 2009) svesrdno podržao obuku predstavnika Mreže za podršku ruralnom razvoju iz PLA metodologije i omogućio izradu web prezentacije ruralne mreže (www.ruralinfosrbia.rs). Osnovni cilj sprovođenja PLA obuke bio je unapređenje ljudskih kapaciteta ruralne mreže, koja je formirana u okviru projekta *Izgradnja sistema podrške ruralnom razvoju* Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, a čine je jedanaest regionalnih centara, koji obuhvataju 120 opština i uključuju više od 120 organizacija koje se bave ruralnim razvojem. PLA priručnik je zamišljen kao vodič pomoću koga čitaoci mogu adekvatno da osmisle svoj pristup ciljnim grupama na terenu radi identifikacije potencijala i problema, kao i stvaranju mogućnosti za rešavanje problema odnosno iskorišćavanje i kreativno i konstruktivno razvijanje potencijala. Posebno su obrađeni principi PLA metodologije, način razmišljanja PLA trenera i moderacija, rodna ravnopravnost, metode i sredstva participacije i njihova primena na terenu. Teme kao što su stvaranje dokumenata (izveštaja i sl.) na osnovu rezultata dobijenih primenom PLA metodologije, kao i formulacija projekata takođe su zauzele značajno mesto u priručniku.

Participativno učenje i delovanje je dugoročan proces moderacije različitih ciljnih grupa koji vodi ka konstruktivnom udruživanju, dijalogu i donošenju zajedničkih odluka i stavova. Participativnim učenjem i delovanjem zapravo se omogućava uključivanje svih aktera civilnog društva (preduzetnici, predstavnici vlasti, predstavnici nevladinog sektora, lokalno stanovništvo, itd.) i otpočinje partnersko delovanje koje obezbeđuje održivost očekivanih i ostvarenih rezultata.

Autori¹ zahvaljuju Timu za implementaciju SSS koji je omogućio realizaciju obuke mreže za podršku ruralnom razvoju u primeni PLA/PRA metodologije i štampanje ovog priručnika. Ujedno zahvaljujemo predstavnicima Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, kao i predstavnicima Mreže za podršku ruralnom razvoju na vrednim savetima i svesrdnoj pomoći. Takođe zahvaljujemo GTZ – KWD (*Kommunale Wirtschaftsförderung im Donautal*) projektu na tehničkoj pomoći i razumevanju. Iskristili bismo priliku da posebnu zahvalnost uputimo gospođi Leposavi Žunić za lekturu i gospodinu Nenadu Stankoviću za tehničku redakciju teksta.

April 2009

Autori

---

¹ Imena autora poredana su abecednim redosledom.

Istorijat PLA/PRA metodologije

Participativno učenje i delovanje i Ruralna procena na osnovu učešća (Participatory Learning and Action and Participatory Rural Appraisal, PLA/PRA metodologija) jeste termin koji obuhvata širok raspon sličnih metodologija, pristupa i načina ponašanja. Zajedničko za sve te pristupe jeste da nastoje na punom uključivanju ljudi u proces učenja o sopstvenim potrebama i mogućnostima, kao i na aktivnostima koje proizlaze kao odgovor na potrebe i mogućnosti ciljne grupe.

Prema Čembersu (Chambers), PLA je familija pristupa, metodologija i načina ponašanja, koja pojedincu i grupi omogućava da izraze i analiziraju sopstvene živote, životne uslove, šire i uže okruženje i stimuliše ih da planiraju, nadgledaju i ocenjuju preduzete aktivnosti. Participativne metodologije su nastale kao proizvod dugoročne interakcije između istraživača, naučnika, predstavnika vlasti, nevladinog sektora i lokalnog stanovništva.

Razvoj participativnih metodologija povezuje se sa 70-im godinama prošloga veka i najpre je podstakao nevladin sektor koji je delovao u zemljama Trećeg sveta. Nepostojanje odgovarajućih statističkih i/ili bilo kakvih drugih bitnih podataka onemogućavalo je stvaranje korektnih zaključaka i formulaciju mogućnosti za rešenje problema ili korišćenje postojećih potencijala. Ako bi se i došlo do takvih podataka, nepoznavanje maternjeg jezika lokalnog stanovništva, neopismenjenost sagovornika, tradicionalizam kao barijera, sputavali su inicijative i umanjivali efikasnost sprovedenih aktivnosti pri izradi određenih projekata i programa. Kako bi se izbegao isključivo kvantitativan pristup analizi zatečenog stanja u određenoj sredini i kako bi se unelo *viđenje lokalnog stanovništva*, uveden je i razvijen novi istraživački pristup *Brza ruralna procena (Rapid Rural Appraisal – RRA)*.

RRA je trenutno postala veoma popularna metoda, posebno kod “donosilaca odluka” pri razvojnim agencijama, nevladinim organizacijama (u daljem tekstu: NVO) i sl. Nastala je u bliskoj saradnji sa lokalnim stanovništvom, prevashodno radi prikupljanja primarnih podataka u lokalnoj sredini, koji odslikavaju shvatanja lokalnog stanovništva o njihovom životnom okruženju i životnim uslovima. *RRA* je najčešće sprovedena u malom timu istraživača, koji se na terenu zadržavao jedan dan do tri dana, intenzivno radeći sa lokalnim stanovništvom i istovremeno prilagođavajući *RRA* metodu toj lokalnoj sredini. Tako je ona vremenom napredovala i znatno se prilagodila lokalnim uslovima, s posebnim osvrtom na komunikacioni proces (nepismene osobe, korišćenje apstraktnih termina, itd). U skladu s tim, vizualizacija je zauzela važno mesto, pri čemu se insistiralo na korišćenju lokalno prihvaćenih simbola, kao što su mape, dijagrami i ilustracije. Kao što je napomenuto, *RRA* metodologija je prvenstveno stvorena za brzo prikupljanje, tj. izdvajanje podataka na terenu, za razliku od klasičnih kvantitativnih metoda, pri čemu se bavi temama iz oblasti ruralnog razvoja i životne sredine. Njena ograničenost, međutim, ogledala se u samom postupku analize podataka prikupljenih na terenu. Naime, tako prikupljene informacije, posle povratka istraživačkog tima sa terena, bivale su predmet analize spoljnih saradnika u institucijama koje su vršile misiju, van lokalne zajednice i bez njihovog ličnog uticaja na formulaciju zaključaka i predlaganje mera za rešavanje postojećih lokalnih problema ili iskorišćavanje lokalnih potencijala. Kad je reč o *RRA* metodologiji, lokalno stanovništvo predstavljalo je samo izvor informacija, a donosioci odluka bili su spoljni stručnjaci i njihove institucije.

Osamdesetih godina prošloga veka *Ruralna procena na osnovu učešća (Participatory Rural Appraisal – PRA) metodološki pristup*, proistekao je iz *RRA* metodologije.

Formulacija *PRA* metodologije nastala je kao reakcija na ograničenost *RRA* metodološkog pristupa i dok je cilj *RRA* bio da izdvoji informaciju, uglavnom na osnovu jednokratne

komunikacije, *PRA* je osmišljen tako da više prati zapažanja i interesovanja analiziranog subjekta, tj. predstavnika lokalne zajednice. *PRA* radionice (skupovi) najčešće je vodio tim sačinjen od nekoliko obučениh trenera i trajao prosečno tri do šest dana. Jedan od najvažnijih principa *PRA* metodologije bilo je jasno i nepristrasno stavljanje na uvid rezultata analize, odluka i planova članovima lokalne zajednice tokom javnih sastanaka. *PRA* metodologija je snažno podržavala komunikaciju sa lokalnim stanovništvom, zasnovanu na njihovim potrebama i odražavala pozitivnu interakciju lokalnog kolektiva i istraživačkog tima, kao i inovativno razmišljanje, posebno kod subjekta analize. Tokom duže primene *PRA* metodologije ustanovljeno je da je uspela da ostvari kapacitete kod lokalnog stanovništva da samostalno analizira sopstvene životne okolnosti, mogućnosti i probleme radi donošenja odluka o neophodnim promenama. *PRA* moderatori vremenom su sve više prihvatili ulogu učenika, tj. nekog ko aktivno učestvuje u procesu učenja. Tako je *PRA* nadgrađen i uobličen u metodologiju koja se usredsredila na sposobnost lokalnog stanovništva da samostalno planira i sprovodi aktivnosti, kao suprotnost *RRA* koja lokalno stanovništvo tretira samo kao izvor informacija. S obzirom na to da je *PRA* metodologijom ustanovljeno da i istraživači, tj. moderatori bivaju uključeni u proces učenja, nastao je evolutivni skok u participativnim metodologijama činom uvođenja procesa interaktivnog - uzajamnog učenja.

Navedeni proces doveo je 90-ih godina prošloga veka do nastanka metodologije *Participativnog učenja i delovanja (Participatory Learning and Action – PLA)*. *PLA* metodologija odnosi se na celu familiju pomenutih participativnih pristupa. Njena glavna karakteristika se zasniva na usredsređenosti na fazu aktivnosti procesa, tj. trenutak kad lokalna zajednica sprovodi svoje aktivnosti, ostvarujući dogovorene ciljeve. Iako su participativne metodologije prvobitno bile primenjivane u zemljama u razvoju i u okviru ruralnih zajednica, vremenom se, zbog njene znatne efikasnosti, počela primenjivati u svim tipovima zajednica: ruralnim, periurbanim i urbanim. Iako je u osnovi bila namenjena korišćenju u oblastima poljoprivrede, životne sredine i prirodnih resursa, primena *PLA* metodologije se proširila i na ostale sektore, kao što su rodna ravnopravnost, zdravstveni sektor (ishrana, smanjenje smrtnosti novorođenčadi, prevencija HIV-a), sanitarna i pijaća voda, sprečavanje nasilja, itd. *PLA* metodologija danas se smatra pomoćnim sredstvom koje omogućava i stimuliše održivi lokalni razvoj i obezbeđuje otpočinjanje dijaloga svih učesnika jednog društva po sistemu “odozdo - nagore“ (*bottom - up approach*).

Kako bismo bolje objasnili nastanak i evoluciju, kao i primenu *PLA* metodologije, izdvajamo i upoređujemo tradicionalno i participativno učenje u pregledu koji sledi:

Tradicionalno učenje	Participativno učenje
Uloga predavača je da prenese i saopšti učenicima ono što treba da znaju	Uloga trenera je da postavi pitanje i da moderira diskusiju
Predavač poseduje više teorijskog i praktičnog znanja	I predavači i učenici (publika) poseduju izvestan stepen znanja i iskustva
Predavač prenosi svoja znanja putem predavanja	Potrebno je da svako izrazi svoje mišljenje, ideje, iskustva i stručnost i to podeli sa prisutnima
Učenici su pasivno prisutni, samo prave beleške	Učenici (polaznici obuke) aktivni su i analitični, postavljaju pitanja i istražuju različite mogućnosti
Učenici uče od predavača pravi, tj. tačan odgovor	Polaznici obuke razvijaju sopstvene odgovore, a može biti više različitih odgovora

Sredstva participacije (*ToP – Tools of Participation*)

Postoji velika grupa sredstava i tehnika koji se mogu primeniti u okviru PLA metodologije. U poglavljima koja slede pozabavićemo se posebnim PLA sredstvima (opštim i posebnim), koja se najčešće primenjuju prilikom rada u ruralnim zajednicama. Prikazaćemo svrhu i raznolikost i dati naznake primene sredstava participacije koja takođe možete primeniti u bilo kojim tematskim oblastima i u radu s različitim grupama. S obzirom na prirodu PLA metodologije, koja ima svoje “koordinatne tačke” i određena pravila primene, ona je istovremeno i metodologija koja omogućava nadgradnju i promene u skladu s potrebama i kreativnim uticajima PLA trenera i učesnika u njenoj primeni.

Pod terminom *sredstva participacije* podrazumeva se proces u okviru kojeg učesnici usvajaju praktične veštine, potrebne za moderaciju i vođenje treninga i koji se usmeravaju na grupno učešće i zajedničko donošenje odluka. Sredstva participacije “proizvode” autentična rešenja koja dovode do adekvatnih rezultata i značajnih promena. Sredstva participacije mogu se jednostavno opisati sledećim formulacijama:

- način putem kojeg tim ili grupa ljudi – učesnika analizira veliku grupu podataka u okviru relativno ograničenog roka;
- sredstva i procesi koji pospešuju grupe ljudi u stvaranju zajedničke osnove i pristupa radi efektivnog zajedničkog rada, poštujući različitost i izbegavajući sukobe i podele unutar grupe;
- pristup koji omogućava i stimuliše participaciju – učešće kako u velikim, tako i u malim grupama;
- proces koji stvara osećanje posvećenosti ostvarenju zajedničkog cilja i osigurava efikasno uključivanje svih pojedinaca unutar grupe – tima;

Sredstva participacije su usmerena ka:

- procesu participacije i učešća – takav pristup omogućava svim učesnicima iskazivanje sopstvenog mišljenja i uticaj na odluke grupe;
- timskom radu i saradnji, stvarajući osećanje pripadnosti grupi i pojedinačnog značaja u dostizanju željenih/postavljenih ciljeva i rezultata;
- kreativnosti, koja se u procesu primene participativnih sredstava stimuliše i ispoljava (često se takvim pristupom razotkrivaju specifične nadarenosti/afiniteti/osobenosti pripadnika grupe);
- aktivnosti – sredstva participacije osiguravaju da plenarni/grupni razgovori – debate ne dobijaju formu haotičnog dijaloga, već procesa kojim se svako pojedinačno mišljenje uvažava i biva “upotrebjeno” u krajnjem zaključku, tj. odluci;
- refleksiji i učenju – tim procesom zajedničkog rada pospešuje se kako samoanaliza tako i analiza grupe i eksterna analiza. Učesnici dobijaju mogućnost da nauče više o samima sebi i jedni o drugima.

U odabiranju sredstava participacije veliku pomoć pružaju kriterijumi zasnovani na okolnostima pod kojima se planirani skup održava, na tipu učesnika u procesu primene PLA/PRA metodološkog pristupa, tj. sagovornika i ciljeva skupa. Slede neka od konceptualnih pitanja koja će olakšati odabir sredstava participacije:

šta – kratak prikaz skupa/događaja;

ko – ciljna grupa, tj. sagovornici;

kada – odgovarajući okvir upravljanja vremenom, koji se odnosi na tok planiranja i sprovođenja, kao i na proces donošenja odluka;

gde – neophodno je tačno odrediti mesto održavanja skupa zbog važnosti objekta (javna institucija, iznajmljena sala, objekt u privatnom vlasništvu/seosko domaćinstvo, itd.) kako bi se mogle planirati tehničke pojedinosti skupa (da li je moguće postaviti flip-čart, tablu, raditi u manjim i/ili većim grupama, itd.);

kako – izabrati najefektnija sredstva participacije i isplanirati njihov redosled i/ili kombinovano ih koristiti;

troškovi – neophodno je organizaciju događaja uskladiti sa raspoloživim finansijskim sredstvima (da li je moguće planirati angažovanje dodatnih – ciljanih moderatora/konsultanata, iznajmljivanje sale, služenje kafe i ostalih osvežavajućih napitaka tokom pauze i/ili obroka, itd.).

Kad se utvrde najvažniji elementi organizacije skupa, potrebno je razmotriti koja sredstva participacije bi bilo poželjno koristiti kako bi se ostvario željeni cilj. PLA/PRA metodologija podržava korišćenje grupe opštih i specifičnih sredstava najpodesnijih za ruralne zajednice, a može se dopuniti i sledećim sredstvima participacije, koja ćemo ukratko predstaviti.²

Brainstorming sredstvo podstiče sve članove skupa da svojim idejama podjednako doprinesu analizi određene teme (potencijali, problemi itd.). Pitanje ili tema se postavlja grupi učesnika na jasan način (ispisuje se na tabli, papiru većeg formata i postavlja na vidljivo mesto). Od prisutnih se očekuje da iskažu mišljenje na zadatu temu/pitanje, pri čemu se iskazi simultano zapisuju na tabli/velikom papiru, formulisani u nekoliko reči. Svaka ideja učesnika je dobrodošla i niko od prisutnih ne ocenjuje njenu opravdanost/objektivnost, tj. ne postoji mogućnost kritike i preispitivanja iznesenih mišljenja. Sa ovim pravilima *Brainstorming* sredstva upoznaju se prisutni pre početka dijaloga. Ovim sredstvom podstiče se kreativan proces protoka i javnog iznošenja ideja i pogodno je za „zagrevanje“ atmosfere pri otpočinjanju skupa ili kad je neophodno promeniti temu skupa (nakon što su prethodne teme iscrpljene ili ne daju odgovarajuće rezultate).

Diskusija u parovima je odlično sredstvo za uključivanje u dijalog stidljivih osoba, za međusobno upoznavanje prisutnih i detaljniju analizu teme. Nakon što su učesnici podeljeni u parove (najbolje sa osobama koje prethodno nisu poznavali ili koje malo poznaju), dodeljuju im se pitanja koja bi trebalo da istraže u paru. Takođe se određuje i vremenski okvir rada. Ovo sredstvo često se primenjuje na samom početku procesa, prilikom predstavljanja učesnika. Ovom prilikom svaki učesnik intervjuiše i predstavlja drugog koji je s njim u paru.

Otvorena diskusija pogodno je sredstvo za identifikovanje individualnih stavova, ali i za stvaranje osećanja pripadništva grupi. Svi učesnici skupa diskutuju na temu koju je moderator predstavio. Ako se primenjuje u velikim grupama, može doći do poremećaja toka sastanka i brojnih

---

² Za detaljnije upoznavanje sredstava participacije, posetite neke od predloženih web stranica:

- Sredstva participacije – baza podataka FAO organizacije
http://www.fao.org/Participation/ft_list.jsp?TOOL_TYPE=&CONTAINS_TEXT=
- Vodič kroz participaciju – Svetska banka
<http://www.worldbank.org/wbi/sourcebook/sbhome.htm>
- Sredstva participacije
<http://www.mindtools.com>
- Sredstva participacije
<http://www.participationworks.org.uk/AboutParticipation/OnlineTools/tabid/326/Default.aspx>
- “Gateways” kreativno moderiranje
<http://www.GatewaysToCreativity.com>

odstupanja, zbog čega se najčešće kombinuje sa radom u manjim grupama. Time se potvrđuju postignuti rezultati i dobijaju jasnije predstave o temama skupa, što vodi ka odgovarajućim zaključcima. Mogu se utvrditi pravila ponašanja tokom primene ovog sredstva, kao što su neprekidanje govornika, broj mogućnih javljanja za iznošenje mišljenja, i slično.

Kružna diskusija je sredstvo čiji naziv već ilustruje formu skupa. Stolice namenjene učesnicima poređane su tako da obrazuju krug. Svako od prisutnih ima pravo da iznese mišljenje prema tačno utvrđenom redosledu. S obzirom na to da uključuje sve prisutne, može biti potrebno više vremena, pa se preporučuje da se vreme govornika ograniči na nekoliko minuta. Neophodno je ustanoviti pravilo neprekidanja govornika. Izuzetno je dobro sredstvo, jer uključuje celu grupu i podstiče slušanje tuđih stavova. Sredstvo nije idealno za manje komunikativne, stidljivije učesnike.

Prezentacija je tip sredstva koje se zasniva na usmenom iznošenju postignutih rezultata diskusije pomoću vizuelnih elemenata (rešenja ispisana na tabli ili velikom papiru). Često se uloga prezentera dodeljuje predstavniku lokalne zajednice. Time se prenosi poruka da su svi učesnici skupa dovoljno sposobni da odgovore potrebama rešavanja lokalnih problema, odnosno ostvarivanja zajedničkih ciljeva. Potrebno je da lokalnom prezenteru pruže podršku svi učesnici skupa i članovi stručnog tima (moderatori koji organizuju i vode skup). Posebno je potrebno uključiti pojedince/pojedinke koji često prekidaju diskusiju iznošenjem svojih stavova, kao i one koji poseduju izvesna specifična znanja bitna za temu skupa.

Nekada se najbolji rezultati postižu tokom neformalnih skupova, koji se mogu ostvariti odlaskom u lokalni kulturni centar posle završenog sastanka, prisustvovanjem nekoj lokalnoj manifestaciji, organizacijom izleta u neposrednoj blizini prebivališta učesnika skupa, itd.

Predstavljena dodatna sredstva participacije mogu biti od pomoći prilikom vođenja skupova različitih tipova, uključujući i one čiji je cilj primena PLA/PRA metodologije.

Moderacija i PLA/PRA

Moderacija je proces koji članovima grupe omogućava efektivno učestvovanje u radu. Uloga moderatora je kompleksna i, osim prirodne urođenosti za komunikativnost i javni nastup koja se ne ispoljava kod svih ljudi, ona se stiče dugotrajnim procesom praktičnog rada.

Moderator je osoba koja grupi ljudi pomaže da razume zajedničke ciljeve grupe, u ovom slučaju ruralne zajednice. Takođe, uloga moderatora ogleda se i u pružanju pomoći pri planiranju postavljenih razvojnih ciljeva, bez preuzimanja posebne uloge u diskusionom procesu. Moderator će pokušati da pomogne grupi u postizanju dogovora oko bilo kog nesporazuma – neslaganja. Uloga moderatora je ključna u trenutku rađanja ideje za rešavanje problema ili iskorišćavanje potencijala, ali je ograničena isključivo na podršku, tj. pružanje pomoći, dok je formulacija rešenja, plan za realizaciju zajedničkog cilja i aktivnosti rezervisan za grupu –zajednicu u kojoj se obavlja moderacija.

Postoji više definicija pojma *moderator*. Izdvojićemo neke od njih koje najpribližnije opisuju njegovu/njenu ulogu.

Moderator je individua koja omogućava grupama i organizacijama da rade efikasnije, da međusobno sarađuju, postižući sinergiju. Ona ili on je neutralan činilac, koji se ne stavlja na bilo čiju stranu, ne preuzima advokatsku ulogu tokom sastanka. Jedino se sme postaviti kao advokat ako je neophodno tražiti pravičnu, otvorenu i inkluzivnu proceduru kako bi se postigao adekvatan grupni rad.³

Moderator doprinosi strukturi i procesu stvaranjem interakcije, tako da je grupama omogućeno brzo i tačno delovanje, a donesene odluke su veoma kvalitetne. On je zapravo pomagač čiji je cilj da druge stimuliše na izuzetnu saradnju.⁴

Posao moderatora je da svakog podrži u procesu razmišljanja kako bi se ostvarili najbolji rezultati. Kako bi to postigao, moderator nastoji na punom učešću (participaciji), podržava uzajamno razumevanje i kanališe i utemeljuje podeljenu odgovornost. Podržavajući sve u procesu razmišljanja, moderator članovima grupe omogućava traženje sveobuhvatnijih rešenja i stvaranje održivih dogovora.⁵

Tipovi moderatora diverzifikuju se sa uvođenjem ovog poziva u sve privredne grane, nevladin sektor, međuvladine organizacije i slično. Tipovi moderatora prvobitno su bili: *poslovni moderator* i *trening moderator*. Prvi tip je zastupljen u poslovnim odnosima, tačnije u formalnim organizacijama, grupama i zajednicama i odnosi se na planiranje i vođenje uspešnih sastanaka, pomoć pri stvaranju zajedničkih planova i ispunjenja zajedničke misije (ciljevi) i/ili pri navikavanju na promene (promena vlasnika firme/direktora/tipa proizvodnje/tipa usluga). Trening moderatori su najčešće stručnjaci u određenoj oblasti, mada, vođeni nivoom znanja polaznika obuke i ustanovljenim nedostacima, obuku prilagođavaju datim uslovima radi unapređenja znanja prisutnih. Iako su navedena dva prvobitno formulisana tipa moderatora, danas postoji mnogo više tipova i podtipova moderatora. S obzirom na to da je moderacija kreativna i živa disciplina, ona je podložna promenama i prilagođava se svakoj specifičnoj situaciji i ciljnoj grupi. Tako je moderacija u PLA

---

³ Michael Doyle, quoted in Kaner, et al, (2007), Sam Kaner et al., *Facilitator's Guide to Participatory Decision Making*, New Society Publishers, 1996 or Second Edition 2007

⁴ Bens, I. (2000). *Facilitating with ease!* San Francisco, CA, Jossey-Bass Inc. Publishers

⁵ Sam Kaner with Lenny Lind, Catherine Toldi, Sarah Fisk and Duane Berger (Authors); (2007); <http://www.CommunityAtWork.com/book.html> *Facilitator's Guide to Participatory Decision-Making* Jossey-Bass; ISBN 0-7879-8266-0

metodologiji prerasla u posebnu strukturu, podržavajući sva navedena polazišta koja prate svakog moderatora.

Veštine moderatora

Osnovne veštine moderatora podrazumevaju dobre organizatorske sposobnosti (sastanci, radionice, seminari, konferencije itd), odgovarajući vremenski menadžment, poštovanje dogovorene agende događaja i veštinu vođenja jasnih beleški i uputstava. U veštine moderatora takođe se ubraja i veština sagledavanja i praćenja grupe učesnika, predstavnika lokalne zajednice, u skladu sa dinamikom njihovog reagovanja na primenu PLA/PRA metodologije. Moć pažljivog slušanja sagovornika, parafraziranja i izbalansiranog učestvovanja (uključuju se svi učesnici), pored ostalog potvrđuje rad dobrog moderatora. Za moderatora je veoma značajno da poseduje znanje i veštine koje će mu/joj pomoći da utiče na rad grupe, podstičući njenu kreativnost, a ne oduzimajući je svojim intervencijama. Uspešan moderator izražava poštovanje prema drugima i poseduje saznanje o svim aspektima jedne zajednice. Ako se u nekom događaju ne može postići zajednički dogovor, od moderatora se očekuje da grupi pomogne pri utvrđivanju razlika u razmišljanju koje su uzrok podelama, kao i pri ulasku u proces otklanjanja razlika, tj. stvaranja zajedničkog rešenja.

Uloga moderatora

Kao što je napomenuto, uloga moderatora je višestruka. Poglavlje posvećeno moderaciji trebalo bi da pruži osnovni uvid u proces vođenja sastanaka, radionica, kao i u suštinu ostvarivanja međuljudskih odnosa sa određenom svrhom (rešavanje problema, korišćenje potencijala, postavljanje zajedničkih ciljeva i utvrđivanje opštih vrednosti). U nastavku će biti izložene specifične karakteristike moderatora, koje bi trebalo da vam služe kao podsetnik.

Pre planiranog događaja (sastanka – radionice) i na njegovom početku potrebno je da moderator:

- istraži teme događaja o kojima će biti reč (ako se odlazi u potpuno nepoznatu sredinu, i teme će biti opšte – problemi/potencijali, potrebno je obavestiti se o karakteristikama lokalne sredine/organizacije);
- prouči svrhu i cilj događaja/sastanka;
- napravi listu i kategorizaciju relevantnih učesnika (npr. predstavnici/ce udruženja žena, nevladinih organizacija, javnih institucija, preduzetnika itd.);
- sastavi agendu događaja i osmisli tok sastanka kako bi se postigli očekivani rezultati;
- upozna prisutne s planom rada i, ako je neophodno, izmeni ga u skladu s njihovim sugestijama;
- ukratko svima objasni svrhu događaja i moguće očekivane rezultate (potrebno je identifikovati potencijale i probleme koje poseduje jedna lokalna zajednica; to su opšte naznake i moderator time ne utiče na mišljenja prisutnih niti na ishod događaja).

Moderatori zatim vode sastanak, imajući na umu formu sastanka i predviđeno vreme trajanja događaja. Terminologija kojom se moderatori koriste na sastancima zavisiće od učesnika (za lokalne zajednice – uobičajena/svakodnevna terminologija).

Tokom vođenja sastanka moderator je odgovoran za sledeće:

- pripremu procesa moderacije i vođenje dijaloga uz pomoć takozvanih sredstava participacije (o kojima je bilo više reči u prethodnom poglavlju);
- održavanje toka diskusionog procesa, usmeravajući se ka željenom cilju;

- asistiranje u utvrđivanju problema i potencijala zajednice i aktivnosti koje žele da otpočnu;
- nenametljivo postavljanje pravila ponašanja tokom diskusionog procesa;
- podsećanje grupe na ciljeve sastanka (prema potrebi) i na zaključke koji su u toku njega doneseni, stimulišući na nastavak kreativnog interaktivnog dijaloga;
- stvaranje sigurne atmosfere, koja uključuje i stidljive, povučene sagovornike i predstavnike osetljivih grupa, koji vrlo često mogu biti marginalizovani u svojim sredinama (stare osobe, žene, deca, bolesni, osobe sa invaliditetom, pripadnici manjina, itd.);
- postavljanje otvorenog tipa pitanja radi podsticanja dijaloga (pri postavljanju ovih pitanja odgovor se ne svodi na DA i NE, već se dobijaju detaljnija objašnjenja/stavovi);
- ukratko prepričavanje postignutih rezultata/sumiranje rezultata;
- obezbeđivanje vizualizacije svega što je bitno za diskusioni proces, kao i dogovorenih zajedničkih aktivnosti/planova isticanjem na vidnom mestu prostorije u kojoj se održava skup;
- dogovaranje o daljem radu (ako je planiran) i podsticanje kratke evaluacije moderatora radi poboljšanja kvaliteta moderacije.

Neke pojave koje bi moderator trebalo da izbegava tokom vođenja skupova:

- iznošenje ličnih stavova i mišljenja tokom održavanja skupa;
- nametljivo izdvajanje mišljenja pojedinaca na skupu, dajući time do znanja ko je u pravu, a ko nije, ili šta je tačno, a šta nije;
- dopuštanje grupi da potcenjuje najteže i najvažnije teme i da se usmeri na relativno prijatne i neutralne teme (često se učesnici skupova odlučuju za defanzivnu ulogu, potcenjujući najveće probleme ili najvažnije aktivnosti koje treba preduzeti, kako ne bi došlo do sukobljavanja i/ili da se ne bi moralo pristupiti obimnijim promenama, kojih se ljudi često plaše iako one mogu doneti znatne koristi i pojedincima i celokupnom lokalnom društvu, itd.);
- dopuštanje da teme događaja nameću pojedini učesnici kojima su one lični prioriteti, ne zastupajući interese grupe ili zajedničke probleme grupe.

Sve što je navedeno, trebalo bi da posluži svima koji se bave moderiranjem skupova, jer se moderacija izdvaja kao veoma važan momenat gotovo u svim tipovima organizacija i događaja (čak u mnogima i kao posebno profesionalno zanimanje).⁶

---

⁶ Kako biste proširili obim znanja i upoznali nove tehnike i sredstva moderacije, preporučujemo vam da posetite sledeće web stranice:

- Razvojna mreža facilitatora - Facilitator Development Network: <http://www.FacilitatorDevelopment.net/>
- Internacionalna asocijacija facilitatora - International Association of Facilitators: <http://www.iaf-world.org/>
- Internacionalna asocijacija facilitatora, baza podataka metoda fasilitacije - The International Association of Facilitators Methods Database <http://www.iaf-methods.org/>
- Elektronski magazin za facilitatore - The Master Facilitator Journal: e-magazine for facilitators: <http://www.masterfacilitatorjournal.com/>
- Globalna mreža facilitatora - The Global Facilitators Network: <http://www.globalfn.org/>
- Internacionalni institut za fasilitaciju - The International Institute for Facilitation: <http://www.inifac.org/>
- Forum/grupa za fasilitaciju i saradnju - Group Facilitation and Collaboration (GFC) Forum: <http://www.mgrconsulting.com/forums/>
- Trening asocijacija za liderstvo - Leadership Training Association: <http://www.lta.org.hk/>

Osnovni principi PLA/PRA

Zajednički principi PLA/PRA metodologije

Tokom nekoliko poslednjih godina može se primetiti ubrzani razvoj novih participativnih metoda i pristupa koji se primenjuju u domenu održivog razvoja⁷. Takvi pristupi zasnivaju se na već dobro ustaljenim metodama (kao što su, na primer, participativno istraživanje aktivista, analize agro-eko sistema, primenjena antropologija, terensko istraživanje sistema gazdinstava, *Brza ruralna procena* ili *Rapid Rural Appraisal (RRA)*). Pomenute metode stavljaju u prvi plan participaciju, tj. učešće, aktivni istraživački rad i neformalno obrazovanje odraslih u pokušaju emancipacije “bezuticajnih” članova zajednice. Iz takvih i sličnih razloga, sve veći broj vladinih i nevladinih organizacija počeo je da dopunjuje tradicionalne i formalne metode istraživanja, a u nekim slučajevima da ih potpuno zameni moderiranim procesom koji se zasniva na participativnom istraživanju i analiziranju članova lokalne zajednice (njih samih) u okviru sopstvenog okruženja. Ključni principi na kojima se PLA metodologija zasniva su sledeći:

- 1) *definisana metodologija i sistematično učenje*: fokus je na sveobuhvatnom obrazovanju svih učesnika;
- 2) *višenamenska perspektiva*: glavni cilj je pronalaženje različitosti umesto pojednostavljenja složenosti, upravo zato što zajednice nisu homogene, izjednačene. Na primer, različitost može da se odražava u statusu, socio-ekonomskom i političkom položaju, kao i u stavovima i perspektivama. Prepoznavanje različitih aktera i članova društva podrazumeva uočavanje i nejednakosti u ulogama, pristupu i kontroli resursa i sredstava, u odlučivanju, nivoima, odnosima i u vrsti moći koju poseduju pojedini članovi zajednice. Razlike se mogu odnositi na: rod, etničku – versku – kulturološku pripadnost, starosnu dob, socio-ekonomski status. Uključivanjem rodne perspektive i perspektive različitosti omogućava se sticanje boljeg uvida u situacionu analizu i osigurava posmatranje asimetričnih odnosa moći u zajednici;
- 3) *proces zajedničkog učenja*: svi su uključeni i podrazumeva se da se kompleksnost sveta može razjasniti samo grupnim posmatranjem i interakcijom;
- 4) *specifični kontekst*: pristup je dovoljno fleksibilan kako bi bio što adekvatniji novopostavljenim uslovima i akterima;
- 5) *stručnjaci moderatori i donosioci odluka*: metodologija je usmerena na transformaciju postojećih aktivnosti kako bi se poboljšalo okruženje stanovnika lokalne zajednice;
- 6) *spremnost za promene*: proces zajedničke analize i razgovor pomaže definisanju promena koje bi trebalo da doprinesu poboljšanju i istovremeno motivišu članove zajednice da preuzmu odgovornost u sprovođenju promena (Chambers et al.).

Definicija participacije (učešća)

Već je napomenuto da je najveća vrednost i sredstvo koje promovise PLA metodologija, kao što i stoji u samom imenu metodologije, participacija odnosno učešće (*PLA=Participatory Learning and Action*, tj. participativno učenje i delovanje). Sam termin zasluđuje pažnju, jer postoje različita tumačenja i definicije u kojima se koristi reč participacija, a zavise od određenog konteksta, cilja i interesa primarnih donosilaca odluka (koji na različitim nivoima oblikuju

---

⁷ **Održivi razvoj** je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjice, a istovremeno ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje sopstvene potrebe (1987. godine definicija Lestera Brauna). Održivi razvoj podrazumeva balansiranje socijalne (uključujući inkluzivne i rodno-senzitivne modele), ekonomske i faktore zaštite životne sredine. Ovaj pojam je postao vodeći u oblasti politike održanja zdrave životne sredine posle konferencije o životnoj sredini i razvoju održane u Rio de Žaneiru 1992. godine.

<http://www.vojvodina-cess.org/download/CESS%20Magazin%20IV%20broj.pdf>

tipologiju samog učešća). PLA metodologija ne podrazumeva jednostavnu mehaničku primenu *tehnike*, tj. metoda, već se odnosi na proces koji podrazumeva razgovor, aktivnosti, analize i promene. Ako se ima na umu da je cilj usmeren na održivi razvoj, postoji potreba da se pronađe način za promovisanje i primenu interaktivnih participativnih modela koji ne proizlaze iz više uobičajenih pasivnih, savetodavnih i podsticajnih metoda. Kako bi se bolje razumelo značenje participacije, u nastavku je načelno objašnjeno sedam tipova participativnih pristupa:

- 1) *pasivna participacija*: članovima zajednice govori se šta će se desiti ili šta se već dogodilo;
- 2) *participacija prikupljanjem informacija*: članovi zajednice učestvuju u davanju odgovora na postavljena pitanja istraživača preko datih upitnika ili sličnih “zatvorenih i sveobuhvatnih” pristupa;
- 3) *savetodavna participacija*: stavovi članova lokalne zajednice predstavljaju se spoljašnjim, tj. eksternim slušaocima/stručnjacima. Stručnjaci profesionalno definišu probleme i rešenja i, prema potrebi, modifikuju odgovore, usklađujući ih sa stavovima lokalne zajednice;
- 4) *participacija zarad materijalnih podsticaja*: članovi lokalne zajednice učestvuju u “omogućavanju”/obezbeđivanju resursa, na primer dostupnost radne snage za koju se, za uzvrat, nudi hrana, novac ili materijalni podsticaji. Učesnici nemaju ulogu u donošenju odluka prilikom produžavanja aktivnosti posle završetka podsticaja;
- 5) *funkcionalna participacija*: članovi zajednice učestvuju u formiranju grupa kako bi ostvarili unapred postavljene ciljeve u okviru postojećeg projekta. Takvo učešće dešava se posle donošenja nekih važnih, krupnih odluka. Institucije najčešće zavise od spoljnih inicijatora i facilitatora, ali mogu postati i nezavisne;
- 6) *interaktivna participacija*: članovi zajednice učestvuju u zajedničkim analizama, koje vode ka stvaranju akcionih planova i formiranja novih lokalnih institucija ili jačanju postojećih. Grupe donose odluke od lokalnog značaja, tako da članovi zajednice ujedno postaju i donosioci odluka, zadržavajući postojeće strukture ili običaje;
- 7) *samomobilizacija*: članovi lokalne zajednice učestvuju tako što preuzimaju inicijative nezavisno od spoljašnjih institucija kako bi promenili sam sistem. Oni razvijaju kontakte sa eksternim organizacijama prema potrebi i u odnosu na određene resurse ili savete, ali zadržavaju kontrolu nad načinom korišćenja dobijene pomoći (Chambers et al).

Rodne perspektive i različitosti u PLA/PRA

Zašto rodne perspektive i različitosti u PLA/PRA

Rodne perspektive i različitosti, kao uslovi za uspostavljanje sistema jednakih mogućnosti, veoma su bitne u shvatanju principa i u sprovođenju PLA/PRA metodologije. Da bi projekti mogli biti održivi, društveno-ekonomsko-ekološki ciklus i sistem života treba da budu posmatrani u svakoj od svojih komponenti. Takođe, jedna od karakteristika održivog razvoja je sveobuhvatni, inkluzivni pristup prema različitosti. Inkluzija različitih aktera u zajednici koji predstavljaju raznolike socijalne, ekonomske, kulturološke i religijske grupe obezbeđuje potpuniji pregled i analizu stanja, a zatim doprinosi i holističkom pristupu u planiranju i sprovođenju projekata. Inkluzivni pristup razvoju takođe podrazumeva prepoznavanje individualnih i grupnih vrednosti, potencijala, karakteristika, specifičnosti društveno-ekonomske situacije, kulturoloških praksi, položaja u zajednici i izazova sa kojima su suočeni pripadnici različitih rodnih i osetljivih grupa. Prepoznavanje takvih faktora čini prvi korak u razumevanju opšte situacije, kao i u uočavanju da su pripadnici različitih grupa jednako deo društva kao i pripadnici većinske grupe. Istovremeno, njihov socio-ekonomski i politički položaj u društvu često nije ravnopravan. Zbog neravnopravnog položaja i statusa u društvu, pripadnici osetljivih i različitih grupa često su posmatrani kao građani trećeg reda, isključivani iz formalnih i neformalnih procesa planiranja i donošenja odluka. Takva praksa dovodi do koncipiranja aktivnosti koje ne donose dobrobit celokupnoj zajednici i čak ponekad mogu biti ugrožavajući i neodrživ faktor u datim situacijama. Inkluzija zato zahteva pružanje jednakih mogućnosti svima da učestvuju u planiranju, sprovođenju i praćenju procesa odlučivanja u okviru razvojnih politika lokalnog i centralnog nivoa. Proces dostizanja ravnopravnosti sastavni je deo održivog razvoja i, prema tome, suštinska vrednost PLA/PRA metodologije koja se zasniva upravo na interaktivnom, funkcionalnom učešću svih predstavnika zajednice i posebno vrednuje različitost u pogledima i pristupama. Pluralizam viđenja i pristupa čini vidljivijim potencijale i resurse, dopunjujući jednostrane vidove rasmišljanja i stvarajući širi spektar mogućnosti. Vladine, nevladine i međuvladine organizacije prepoznale su da kad su žene, muškarci kao i pripadnici osetljivih i manjinskih grupa relativno ravnopravni, svi sektori društva mogu se razvijati na efektivan i održiv način: ekonomije se brže razvijaju, a siromaštvo se brže suzbija.⁸ Iz navedenih razloga, u Srbiji je započet proces uvođenja politike rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti, kao deo ispunjavanja kriterijuma za članstvo u EU i koji predviđaju uspostavljanje strukturnih i formalnih tela i organa sa ulogom obezbeđivanja ravnopravnog učešća žena, muškaraca i pripadnika osetljivih grupa u donošenju odluka.

PLA/PRA, kao pristup i metodologija, podržava politiku rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti i služi se njihovim uvođenjem u praksu, jer pruža prilike, načine i procese kojima same zajednice stiču svest o pozitivnim dimenzijama različitosti. Njihovo uopšteno i specifično znanje prenose i dele i sve to koriste u nalaženju zajedničkih rešenja primenom participativnih metoda rada. Tako se bolje uviđaju i na održiv način koriste potencijali i resursi. U skladu s tim, PLA/PRA metodologija podstiče dostizanje samosvesti o sopstvenim stavovima (koji omogućavaju određeni socio-ekonomski položaj) prema drugim i drugačijim osobama, jer zajednice nisu homogene. Radi stvaranja uslova za poboljšanje, za pronalaženje proaktivne uloge u procesima promene, potrebno je da svi socio-ekonomsko-ekološki a i ljudski resursi i potencijali budu prepoznati, uključeni i pojačani. Prepoznavanje različitih učesnika kao resursa i potencijala u društvu podrazumeva uočavanje nejednakosti u ulogama, pristupu i kontroli resursa, odlučivanju u nivou i vrsti moći. Razlike mogu biti izražene prema: rodu, etničkoj – verskoj – kulturološkoj pripadnosti, starosnoj dobi, socio-ekonomskom statusu, individualnim potrebama (npr. osobe sa invaliditetom, osobe ometene u razvoju, itd.). Pružiti jednake mogućnosti svima i u okviru PLA/PRA takođe znači

---

⁸ CEE Branch's Gender Equality, (2004), *Working Group, Gender Equality Guidelines*.

aktivirati do sada neiskorišćene resurse i pojačati proces stvaranja uslova za održivi razvoj zajednice.

Ključni pojmovi za rodne perspektive i različitosti

- *Održivi i inkluzivni razvoj* zasniva se na konceptu u kome inkluzija podrazumeva društvene promene radi prilagođavanja različitostima, kao i borbu protiv diskriminacije i društvene nejednakosti, promovišući vladavinu ljudskih prava. Zato se može reći da se inkluzivni razvoj odnosi na dvostruki proces: usmerava se na društvo kako bi se razbile prepreke koje marginalizuju (*mainstreaming*) i na marginalizovane grupe kako bi se mogli izgraditi njihovi kapaciteti i kako bi se omogućilo lobiranje za njihovu inkluziju (politika jednakih mogućnosti).
- *Multikulturalnost*: različite kulture, kao i etničke, verske i nacionalne grupe dele isto životno područje, ali nemaju interakcije i interkomunikacije (pasivna tolerancija koja ne podrazumeva uzajamno poštovanje).
- *Interkulturalnost*: različite kulture i grupe dele isto životno područje i održavaju otvorene odnose interakcije i razmene koji se zasnivaju na uzajamnom prepoznavanju i poštovanju vrednosti, specifičnosti, razlika i načina života svake grupe.
- *Asimetrični odnosi moći*: moć zasnovana na nebalansiranim, nejednakim odnosima, kao što su oni koji karakterišu manjinske i većinske grupe.
- *Jednake mogućnosti*: proces i praksa koja svakoj osobi omogućava pristup ljudskim pravima i uslugama pruženim u određenim socio-ekonomskim i kulturološkim kontekstima. To takođe znači da se od početka prepoznaju društvene nejednakosti i ispostavljaju se specifične strukturalne mere, kriterijumi i standardi kako bi se nejednakosti eliminisale. Preko strukturalnih sredstava i institucija (zakonski okvir, fondacije, politički instrumenti, itd.) navedene mere pokušavaju da utiču na proces podizanja nejednakih polazećih položaja osetljivih grupa, nudeći im određene povlastice prvenstveno u edukaciji i zapošljavanju (npr. kvote u obrazovnim institucijama koje zahtevaju minimalni broj predstavnika određenih kategorija i društvenih grupa).⁹
- *Rod*: društveno uslovljene razlike – konstruisana kategorija oblikovana odnosom između žena i muškaraca. Mogu se menjati, a oblikuju se u vremenu i različitim kontekstima.
- *Pol*: biološke razlike – uglavnom nepromenljive u vremenskom i prostornom okruženju.
- *Rodna ravnopravnost*: podrazumeva ravnopravnu zastupljenost, moć i učešće osoba oba pola u svim oblastima javnog i privatnog života; jednako društveno vrednovanje prema različitosti, položaju žena i muškaraca i njihovih uloga. Cilj rodne ravnopravnosti jeste promovisanje potpunog učešća žena i muškaraca u društvu, ostvarivanjem jednakih mogućnosti u svim oblastima društva i zajednice.
- *Uvođenje politike rodne ravnopravnosti*: proces procenjivanja posledica svake planirane akcije, uključujući zakonodavstvo, politike i programe, za žene i muškarce, u svim oblastima i na svim nivoima. To je strategija koja uzima u obzir interese i iskustva žena i muškaraca i ujedinjuje ih u procese kreiranja, realizacije, praćenja (monitoringa) i evaluacije politika i programa u svim političkim, ekonomskim i društvenim oblastima, tako da žene i muškarci ostvaruju ravnopravnu dobit i neravnopravnost se ne reprodukuje.

---

⁹ Avramov D., (2008), *Cluster access and social inclusion in lifelong learning*, CEE Branch's Gender Equality, Working Group, Gender Equality Guidelines.

Koji uvid mogu da nam omoguće rodne perspektive i različitosti

Rod, kulturološko nasleđe, etnička pripadnost, nacionalnost, versko opredeljenje i drugi određujući činioci utiču na ostvarivanje našeg položaja u društvu. Zbog navedenih razloga i socio-ekonomskog položaja, razne grupe imaju različite interese i potrebe u društvu i, samim tim, drugačije poglede na svet i shvatanje realnosti. Svatanje različitih položaja je preduslov za razumevanje različitih interesa i potreba (bazičnih i strateških). Razlika položaja u društvu takođe zavisi od asimetričnih odnosa moći, koji ujedno karakterišu i stalni proces lobiranja za pojačanje pristupa pravima, sredstvima, informacijama, moći različitih grupa u nejednakim položajima. Kao što je već pomenuto, ako nedostatak relativne ravnoteže između različitih grupa nije uzet u obzir i ako se razvojni projekti ne zalažu za dostizanje ravnopravnijeg položaja različitih grupa, razvoj se ne može desiti na efikasan i održiv način. Stoga je prednost rodni perspektiva i perspektiva različitosti uspostavljena uvođenjem promena koje su koncipirane kao neizbežan proces i vrednost u kojem same zajednice bivaju angažovane za dostizanje sopstvene dobrobiti:

- preuzimanjem aktivne uloge u procesima i u životu zajednice;
- shvatanjem tradicije i kulturološkog nasleđa (kao vrednosti i specifičnosti zajednice i kao tip fleksibilnih procesa koji bi trebalo da se obnove i prilagode trenutnim uslovima i zahtevima života kako bi opstali i nastavili posedovanje prepoznatih sadržaja i značaja;
- prepoznavanjem postojećih kapaciteta i potencijala svih aktera društva, same zajednice i područja;
- prepoznavanje različitih grupa (žene, muškarci, deca, mladi, stari, osobe sa invaliditetom i osobe s posebnim potrebama, osobe s problemima mentalnog zdravlja, samačka domaćinstva, socio-ekonomski osetljive grupe, etničke i nacionalne manjine, verske zajednice, itd.) u društvu, zajedno s njihovim potrebama, interesima, položajima;
- uključivanjem svih predstavnika zajednice u analizu stanja, određivanje zajedničkih ciljeva i planiranje aktivnosti za poboljšanje situacije i za dostizanje željene promene;
- određivanjem posebne i aktivne uloge u sprovođenju aktivnosti.

Rodna analiza u PLA/PRA

Rodna analiza (RA) prepoznaje i analizira različitosti u životima žena i muškaraca, kao i situacije društveno-ekonomske neravnopravnosti za žene; prepoznaje da su iskustva, potrebe, pitanja, prioriteti različiti zavisno od roda; analizira izvore i uzroke neravnopravnosti; primenjuje ovu analizu u projektima za razvoj radi promene. Rodna analiza posmatra četiri ključne tačke, odnosno institucije koje često izražavaju nejednakost: *država*, *tržište* i *porodica*. U okviru pomenutih institucija postoje očigledni primeri osnovnih razlika između žena i muškaraca. Takvi primeri ilustruju socio-ekonomsko-kulturološki neravnan položaj žena, koji negativno utiče na razvoj celokupne zajednice i ogleda se posredstvom sledećih elemenata:

- *politička moć*: donošenje odluka, predstavljanje strategija i programa jesu promene, poslovi i uloge najčešće predodređeni za muškarce. Učešće žena u mehanizmima, institucijama javne oblasti jeste kvantitativno i kvalitativno znatno manje, pored ostalog i zbog toga što su u ruralnim sredinama rodne uloge najčešće koncipirane kao nepromenljive kategorije. Uloga žena pretežno je briga o domaćinstvu, dok je uloga muškaraca više povezana sa javnom sferom: zarada van domaćinstva, političko angažovanje, itd;
- *domaćinstvo* (nejednakosti u domaćem – neplaćenom sektoru): reproduktivni rad koji podrazumeva i čuvanje, praćenje i vaspitavanje dece, čišćenje, pranje, održavanje kuće;
- *pravni status* (nasleđivanje, vlasništvo...);
- *rodna podela rada* u okviru ekonomije;

- *nasilje nad ženama;*
- *diskriminatorni stavovi.*

Elementi i osnove rodne analize

Elementi rodne analize koriste se i prilagođavaju se u okviru PLA metodologije, koja je rodno-senzitivna. Oni su važni u samoj moderaciji celokupnog participativnog procesa učenja, kao i u pojedinačnim PLA/PRA sredstvima (sezonski kalendar, kategorizacije, mapiranje resursa, vremenska linija i predstavljanje situacije u selu).

- *Identifikovanje rodnih uloga:* proizvodni (aktivnosti koje proizvode materijalnu zaradu) i reproduktivni rad (npr. čišćenje, kuvanje, vaspitavanje dece, vođenje brige o starima), tj. uloge u zajednici.
- *Prepoznavanje "ženskih pitanja":* ustanoviti koliko su ženska pitanja prepoznata ili zanemarena. Ona su povezana sa ravnopravnošću žena i muškaraca i uključuju socijalnu i ekonomsku ulogu, pristup i kontrolu resursa i učešće u odlukama.
- *Procena učešća:* u procesu donošenja odluka na svim nivoima odlučivanja, kreiranja politike, planiranja i rukovođenja.
- *Procena potreba:* 1) praktične potrebe žena; 2) strateški rodni interesi/potrebe (povezani sa procesima promena i razvoja u dostizanju višeg nivoa ravnopravnog položaja preko rodnih odnosa u porodici i u društvu)
- *Pristup resursima:* pristup, raspolaganje i kontrola (zemljište, krediti, zaposlenje, treninzi, tržište, javni servisi).

Pitanja za moderatore PLA/PRA metodologije

Potrebno je da moderatori PLA/PRA metodologije imaju na umu sledeća pitanja i da formulišu slična, prilagođena specifičnoj situaciji i kontekstu. Ta pitanja su od pomoći moderatorima/moderatoricama, jer uključuju rodne dimenzije i različitost u pripremi metodologije, sprovođenju pojedinačnih PLA/PRA sredstava, u vođenju plenuma i u analizi dobijenih rezultata. Rodno-senzitivna i inkluzivna analiza stanja predstavlja kvalitetniju podlogu (sa sveobuhvatnim pristupima) za izradu predloga projekata koji bi promovisali razvoj posredstvom multisektorske inicijative, za uključivanje svih predstavnika društva, za predstavljanje različitih interesa i za identifikaciju zajedničkih ciljeva, itd.

Primeri pitanja koja mogu da služe pri pokretanju takvih procesa promena (održivi, inkluzivni razvoj):

- da li su interesi muškaraca i žena različiti? Da li se interesi pripadnika manjinskih grupa (npr: Romkinje, raseljene osobe - žene i muškarci, predstavnici muslimanske vere, albanske nacionalnosti, itd.) razlikuju od interesa ostalih grupa i većinske populacije? Zašto? Na primer, jedan od pokazatelja društvenih percepcija o interesima (koji se često razlikuju od interesa kako ih direktno žene i muškarci sami percipiraju i doživljavaju) jeste učešće ili nedostatak učešća žena, mladih, manjinskih grupa, starijih osoba, osoba sa invaliditetom, itd. na sastanku u lokalnoj zajednici, takozvanom plenumu;
- da li su razlike u potrebama i u prioritetima žena i muškaraca prepoznate? Da li su razlike u potrebama i prioritetima različitih grupa identifikovane;
- ako jesu, na koji način mogu biti primenjive u stvaranju uslova za poboljšanje (videti PLA/PRA sredstva);

- da li postoje zakonski okviri, kulturološka i religijska praksa kojima se sprečava učešće žena, mladih žena i muškaraca, i pripadnika različitih grupa u PLA/PRA procesu i u ostalim tokovima iznošenja mišljenja i donošenja odluka;
- ako je odgovor potvrđan, na koji način se to odražava u društvenim tokovima i u porodici? Na koji način se potencijali mogu prepoznati i iskoristiti;
- kako će stvaranje prilika za poboljšanje korišćenjem identifikovanih potencijala u društvu uticati na žene, muškarce, grupe mladih, starijih uopšteno govoreći na prepoznate pripadnike različitih grupa;
- na koji način identifikovane razlike, potencijali, interesi i potrebe mogu da budu predstavljeni u zajedničkim prioritetima i ciljevima u okviru projekata? Da li možemo predvideti negativne efekte za žene, muškarce itd.;
- kako će žene, muškarci, pripadnici različitih grupa biti uključeni u proces PLA/PRA? Kako će moderator promovisati ravnomerno učešće;
- koje su različite uloge u zajednici? Koji su akteri uključeni u procese donošenja odluka? Ko ima kontrolu i pristup resursima?

Kako povećati učešće žena i predstavnika manjinskih i osetljivih grupa u PLA/PRA

Kao što je već pomenuto, ravnomerno učešće žena, muškaraca, predstavnika različitih manjinskih i osetljivih grupa u procesima PLA/PRA metodologije povećava mogućnosti za sakupljanje (radi analize) kvalitetnijih podataka za planiranje akcije održivog i inkluzivnog razvoja u lokalnim zajednicama. Iako moderator i organizator PLA/PRA ne mogu neposredno da utiču na učešće predstavnika lokalne zajednice u PLA/PRA procesima, postoje trenuci tokom pripremnih faza i pri sprovođenju ove metodologije koji mogu da stimulišu i ohrabruju žene, muškarce i predstavnike različitih grupa na učešće. Takođe je važno da se neučestvovanje određenih grupa (npr. mladi, manjine, verske grupe, žene itd.) zabeleži kao pokazatelj specifičnih društvenih i ekonomskih dinamika u društvu. Takav fenomen učesnici mogu razraditi tokom primene celokupne metodologije i može biti predstavljen kao pitanje koje zahteva dalje istraživanje i razmatranje (radi postizanja odgovarajuće analize zasnovane na održivom i inkluzivnom razvoju).

U fazi pripreme preporučljivo je da se:

- izaberu mesta za plenum i za sprovođenje PLA/PRA sredstva koja nemaju arhitektonske prepreke za osobe sa invaliditetom i koja odgovaraju ženama, muškarcima i različitim grupama; vreme kada svi mogu biti uključeni (npr. izbegavati dane kada su slave i ostale verske praznike, vreme ručka i večere kad žene najčešće imaju neodložne kućne obaveze, itd.);
- angažuju žene kao moderatorke (u timu ravnopravno sa muškarcima).

Tokom sprovođenja PLA/PRA metodologije, moderator i moderatorke su ohrabreni da:

- se koriste rodno-senzitivnim jezikom, i jezikom oslobođenim od stereotipa, koji ne ugrožava i/ili povređuje kulturološke, etničke, verske manjine i osobe sa invaliditetom;
- za razgovor izaberu pitanja koja se odnose na žene i muškarce i koja uključuju verska, kulturološka, etnička obeležja, itd. (npr. usmeriti pažnju na mlade ljude temama povezanim sa sportskim prilikama, školama stranih jezika, neformalnim obrazovanjem, zabavnim i kulturnim sadržajem u zajednici, resursima na raspolaganju za tinejdžere i mlade, zapošljavanjem, itd.);
- uvek traže različite odgovore na isto pitanje, pozivajući žene i ostale da daju svoju verziju/interpretaciju te iste teme;

- ostvare kontakt pogledom sa svim prisutnim (i sa ljudima koji sede u zadnjim klupama), traže aktivno uključivanje u razgovor neposredno i/ili posredno pozivajući osobe (zavisno od situacije).

Posle primene PLA/PRA metodologije, poželjno je da se:

- dobijeni rezultati strukturisu prema rodu;
- putem polustrukturisanog intervjua intervjuišu, zasebno žene i muškarci i pripadnici različitih grupa kako bi se proverile informacije, dobili dodatni podaci, uspostavili kontakti sa određenim krugovima društva koji nisu bili uključeni tokom primene PLA/PRA metodologije.

Primena PLA metodologije

Participativne metodologije, među kojima je PLA metodologija, proizašle su iz nevladinog sektora (NGO) i pripadaju neformalnom obrazovanju. Pre nego što počnemo da govorimo o primeni PLA/PRA metodologije, hteli bismo da objasnimo šta je formalno, a šta neformalno obrazovanje.

Formalno obrazovanje zastupljeno je uglavnom u školskim institucijama i ono je propisano pravnim aktima. Znanja i veštine se stiču prema planu i programu koji je unapred određen i manje pažnje posvećuje individualnim potrebama pojedinca. Znanje se usvaja postepeno, prema uzrastu, zbog čega je podeljeno po razredima i stepenima (osnovna, srednja, visoka škola i fakultet). Iako je škola najtipičniji primer formalnog obrazovanja, tom obrazovanju pripadaju svi sadržaji i institucije za koje važe isti principi (npr. polaganje vozačkog ispita). Formalno obrazovanje se sporije menja u skladu s potrebama društva, a to je istovremeno i njegova osnovna mana. Uporedo sa formalnim obrazovanjem razvija se i neformalno obrazovanje, koje je nastalo zbog razvoja društva, nauke i tehnologije. Pošto formalno obrazovanje, zbog toka učenja, ne ide uvek u korak s razvojem novih znanja, nastalo je *neformalno* obrazovanje i ono se upravo zasniva na tim nedostacima.

Prema tome, *neformalno obrazovanje* služi kao dopuna formalnom obrazovanju i daje nam priliku da pristupimo svim sadržajima koji su u formalnom obrazovanju nepristupačni ili, čak, potpuno netaknuti (razni kursevi specifičnih veština, praktičnih poslovnih znanja, ličnog usavršavanja poput plesa, masaže itd.). Godine 1972. UNESCO ga definiše kao "organizovanu edukativnu aktivnost, van formalnog sistema, čija je svrha da zadovolji potrebe korisnika, ali i ciljeve učenja". U nekim slučajevima, zbog nedostatka dovoljno efikasnog modela fleksibilnog formalnog obrazovanja, neformalno obrazovanje doprinosi smanjenju jaza između postojećeg i potrebnog obrazovanja, naučnih disciplina i želja mladih ljudi. Neformalno obrazovanje se sprovodi putem aktivnosti kao što su kursevi, seminari, predavanja, konferencije, radionice, razni tipovi treninga, kao i volontiranje.

Iako neformalno obrazovanje nije zakonski propisano i ne postoje neposredno određena pravila kako ono treba da izgleda, mora postojati okvir u kom će se ono sprovesti, kao i unapred razrađeni ciljevi i zadaci koji će pratiti i koji će biti prilagođeni ciljnoj grupi. Ono što je tipično za neformalno obrazovanje jeste da postoji dobrovoljno učešće polaznika tih kurseva, seminara, nezavisno od uzrasta, iskustva i prethodnog obrazovanja. Predavač mora biti obučena i odgovarajuća osoba zato što njegova uloga nije samo da predaje već mora da postoji razmena iskustava i veština, kao i učenje kroz praktičan rad, tako da oni koji uče postaju aktivni činioци procesa učenja. Neformalno obrazovanje nudi niz programa obrazovanja, koji se mogu svrstati u dve široke kategorije i ti programi su namenjeni najrazličitijim ciljnim grupama:

- 1) *obrazovni programi* (za sticanje različitih znanja i veština);
- 2) *programi koji se odnose na vaspitanje* (učenje stavova i pozitivnih životnih vrednosti).

Ciljna grupa u neformalnom obrazovanju ne poznaje godine (naravno, mora biti u realnim mogućnostima povezanim sa samim programom). Za neke osobe ono može biti čak jedino moguće i jedino dostupno obrazovanje; takođe može da bude od velike pomoći ljudima koji su stekli formalno obrazovanje. S druge strane, stečeno formalno obrazovanje može biti od velike praktične koristi određenoj osobi i poklapa se sa završetkom studija, dok neformalno obrazovanje može trajati tokom celog života.

Ovo objašnjenje neformalnog obrazovanja usledilo je upravo zbog toga da bi se što bolje shvatila svrha, primena i važnost participativnih metoda, kao što je i PLA/PRA metod.

Participativne metodologije (među kojima i PLA/PRA metodologija) prvenstveno su bile primenjivane u zemljama u razvoju (zemlje Trećeg sveta), i to u okviru ruralnih zajednica. Pošto su se pokazale kao veoma efikasne, svoje polje primenljivosti proširile su na sve ostale tipove zajednica – periurbane i urbane.

PLA/PRA metodologija ima široku primenu u zemljama u razvoju, i to radi postavljanja temelja programima i projektima za smanjenje siromaštva (projekti za razvoj lokalne zajednice i smanjenje razlika). Pristup PLA/PRA metodologije pogodan je u svim fazama projekta i, kao pomoćno sredstvo, omogućava i stimuliše održivi razvoj i obezbeđuje dijalog svih učesnika. Iako je originalno bila namenjena korišćenju u oblastima poljoprivrede, životne sredine i prirodnih resursa, vremenom je svoju primenu proširila i na druge oblasti. Prema Chambers-u, PLA/PRA metodologija primenjuje se u upravljanju prirodnim resursima (upravljanje zemljištem, šumama, ribnjacima), u poljoprivredi (stočni fond, gazdinstva, ratarstvo, sistemi za navodnjavanje, suzbijanje raznih biljnih bolesti i epidemija u stočarstvu), u oblasti rodne ravnopravnosti, sprečavanju nasilja u porodici, rešavanju problema izbeglica, obrazovanju (školovanje ženske dece u nerazvijenim zemljama, opismenjavanje starijih...), zdravstvu (opšte zdravlje, smanjenje smrtnosti novorođenčadi, prevenciji od raznih bolesti, ishrana itd.). Navešćemo nekoliko primera o kojima postoje detaljnije publikacije: određivanje stepena siromaštva i nasilja u urbanim sredinama na Jamajci (Mosar i Holland,1995), seosko planiranje u Indoneziji (Mukerjee,1998), stepen siromaštva u Keniji (Narayan i Nyamvaya,1996), zaštita koralnih grebena na ostrvu Fidži (Floyd Robinson and Lorraine Gormley, 2001), seksualno obrazovanje i prevencija od HIV-a kod adolescenata u Zambiji (Shah, Meera Kaul with Rose Zambezi and Mary Simasiku, 1999).

Danas je PLA/PRA metodologija najviše primenjivana u zdravstvu, i to u oblasti prevencije od HIV-a, pre svega u afričkim zemljama, gde je visok stepen smrtnost od te bolesti. Kad je reč o našoj zemlji, PLA/PRA metodologija se za sada najviše primenjivala u ruralnom razvoju i u radu sa osetljivim grupama.

Opšta sredstva PLA/PRA metodologije

Duh inventivnosti koji širi PLA/PRA metodologija pomaže ljudima širom sveta da se osećaju slobodno i da razvijaju njihove sopstvene pristupe i metode. Ljudi (u lokalnoj zajednici i van nje), jednom kad odmrznu i uspostave vezu, uživaju u improvizaciji i pronalaženju metoda (Chambers, 1993).

Kako bismo uradili ličnu kartu sela primenom PLA/PRA metodologije, neophodno je da se koriste opšta i specifična PRA sredstva. Ona se koriste kako bi se sa članovima zajednice što sistematičnije i obuhvatnije analizirala njihova situacija. Svako sredstvo pojedinačno osvetljava različite aspekte životnog sistema zajednice:

- poljoprivrednog,
- ekonomskog,
- socio-kulturnog.

Ovim sredstvima dobijamo korisne informacije aktivnim učestvovanjem u razgovoru sa članovima zajednice. Postoje mnoga sredstva koja se primenjuju pri sprovođenju PLA/PRA metodologije i ona se prilagođavaju oblasti i situaciji u kojoj se primenjuju. Neka od tih sredstava su razne mape (mobilne, socijalne, fokus resursa, zdravstvenih ustanova, domaćinstava...), vremenske linije, vremenski trendovi, sezonski kalendari, kalendar bolesti, dijagrami (radar dijagrami, dijagrami procesa...), kategorizacije prema životnom standardu, prihodima.

Primena PRA sredstava, kao i analiza rezultata te primene odvijaju se tokom diskusije sa članovima zajednice koji bi, uz podršku PLA/PRA moderatora, trebalo da sve dobijene informacije povežu u celinu koja na odgovarajući način opisuje njihovu situaciju.

Primena PLA/PRA metodologije sastoji se iz dve faze:

- 1) analize situacije u zajednici;
- 2) planiranja u svrhu poboljšanja stanja u zajednici.

Analiza situacije

Aktivna procena sela – PRA

Situaciona analiza je prva faza u procesu, jer članovi lokalne zajednice aktivno učestvuju u analizi svoje situacije, a na osnovu nje donose prave i pravovremene odluke u vezi s poboljšanjem trenutne situacije u selu. PLA/PRA moderatori učestvuju kao pomagači i oni se ostvarenim saznanjima koriste kako bi dali podršku daljem usmeravanju zajednice na razvojni proces i analize mera koje je potrebno sprovesti da bi se postiglo poboljšanje.

Rezultati situacione analize, koji se dobijaju saradnjom moderatora i članova zajednice, koriste se u identifikaciji problema i potencijala lokalne zajednice, a ujedno i za dobijanje saznanja o potrebnoj podršci za otklanjanje problema i/ili iskorišćenje potencijala.

Predstavljanje situacije u selu

Predstavljanje situacije u selu primenjuje se kao prvo u nizu sredstava za situacionu analizu (PRA) zato što omogućava sticanje uvida u način na koji meštani vide svoju situaciju, koje probleme i potencijale smatraju važnim, i daje opšti okvir za primenu ostalih PRA sredstava. Ovo

sredstvo se koristi kako bi se stvorio uvid u trenutnu situaciju koja vlada u lokalnoj zajednici, a na osnovu razgovora sa njenim stanovnicima.

Razgovor se vodi tako što se meštanima dozvoli da sami iznesu svoje mišljenje o tome koji su problemi, a koji potencijali njihovog sela.

Kako se sprovodi ovo sredstvo?

PLA/PRA moderatori – poželjno je da ih bude u grupi tri do četiri (različitih polova i različitih profesija) – zakazuju plenum na koji su pozvani svi članovi zajednice: seljani, predstavnici raznih udruženja (poljoprivrednika, stočara, žena, manjina, osetljivih grupa, penzionera, privrednika).

Sastanak vode dvoje PLA/PRA moderatora (poželjno je da budu različitog pola). Sastanak je podeljen na nekoliko faza.

Faze sastanka/plenuma su:

- *uvodna reč* (do 10 -15 minuta);
- *predstavljanje* – obavezno je da PLA/PRA moderatori predstavne sebe i objasne iz kojih institucija dolaze (institucija, uduženje, projekt), odnosno kom regionalnom centru pripadaju ako je reč o predstavniku/ci ruralne mreže, a zatim predstavne svog kolegu/koleginicu;
- *objašnjenje svrhe sastanka/plenuma* – odnosno cilj dolaska u lokalnu zajednicu/selo i svrha sastanka, pri čemu se ne pominje sprovođenje istraživanja ili bilo kakvo sprovođenje PLA/PRA metodologije, jer to kod meštana može izazvati otpor;
- *objašnjenje načina rada i davanje vremenske odrednice prisutnima* – potrebno je objasniti učesnicima skupa kako će se u prvih 30 – 45 minuta raditi, uz napomenu da je veoma poželjno da svi učestvuju u diskusiji i iznesu svoja mišljenja o potencijalima i problemima svoga mesta/sela. PLA/PRA moderatoru/ki se savetuje da najpre inicira razgovor o potencijalima, a potom o problemima kako bi diskusija bila plodonosnija;
- *glavni deo sastanka/plenuma* (30-45 minuta);
- *razrada teme* – članovi lokalne zajednice sa PLA/PRA moderatorima započinju diskusiju, čiji je cilj situaciona analiza, kao korak u razvojnom procesu, a pre svega identifikacijom potencijala i problema zajednice;
- *vizualizacija* – u toku plenarnog dela svaki potencijal ili problem zapisivaćete na određene papire (najzahvalniji su papiri u dve različite boje, A5 formata ili da se podeli A4 format), koje ćete zatim da postavljate/lepate na veliki list papira (tablu, zid), koji je prethodno podeljen na dva dela, dve kolone (potencijali – problemi) i kako meštani identifikuju pojedine probleme i potencijale, tako ćete ih i postavljati;

Tabela 1. Potencijali i problemi (regionalni centar Ljig, područni centar Topola, *Lična karta sela Gornja Trnava*. Izvor: <http://www.ruralinfoserbia.rs/sela/lj/5.pdf>)

POTENCIJALI	PROBLEMI
Povoljan geografski položaj, blizina većih gradova	Nedostatak vodovodne mreže
Povoljni klimatski uslovi	Loša elektromreža
Postojanje dve škole	Neadekvatna kontrola kvaliteta i plasmana proizvoda
Dobri ljudski resursi	Otežan plasman proizvoda
Voćarstvo	Nezaštićenost proizvođača
Vinogradarstvo	Nedostatak vrtića
Postojanje mini farmi	Nedostatak aktivnosti udruženja
Proizvodnja šampinjona	Loši atarski putevi
Postojanje mini-hladnjača	Nedovoljna finansijska podrška poljoprivrednim proizvođačima
Razvijeno preduzetništvo	Zastarela mehanizacija
Raznovrsne sportske aktivnosti	Niske cene poljoprivrednih proizvoda
Dobra zdravstvena zaštita	Nedovoljno kvalitetan rasni sastav stoke
Postojanje veterinarske službe	Nekontrolisano sušenje voćnih zasada
Bogatstvo izvora čiste vode	Nedostatak stručne pomoći
Mogućnost velike proizvodnje, kako u voćarstvu tako i u stočarstvu	Potreba za većim brojem sportskih terena
Promocija proizvoda putem raznih manifestacija	Usitnjenost proizvodnje i poseda
Dobra telefonska mreža	Svaštarenje
Postojanje crkve u selu	
Postojanje doma kulture i mesne kancelarije	

Slika 1. Potencijali i problemi (regionalni centar Ljig, područni centar Topola, *Lična karta sela Gornja Trnava*. Izvor: <http://www.ruralinfosrbia.rs/sela/lj/5.pdf>)

- **stvaranje opcija** (do 15 minuta) – posle završetka plenarnog dela, sledi stvaranje opcija, najvažnije sredstvo PLA/PRA metodologije, koje se primenjuje u fazi planiranja. Zamolićete meštane da se još jednom vrate problemima koje su identifikovali primenom PRA sredstva *predstavljanje situacije u selu* i da ih razvrstaju, odnosno kategorizuju ih prema svojim mogućnostima učešća u rešavanju tih problema. U ovoj fazi neophodno je koristiti papir većeg formata, na kome ćete ucrtati tri kolone u koje ćete unositi tri kategorije – tipa problema. Kategorije su povezane sa tri modusa rešavanja problema: one koje mogu da reše sami; one za čije rešavanje im je, osim mobilizacije vlastitih resursa, potrebna i pomoć sa strane; i one u čijem rešavanju ne mogu da učestvuju. Uz njihovu sugestiju, razvrstate ih u tri kategorije:
  - 1) MI SAMI – problem koji meštani mogu da reše sami;
  - 2) MI SAMI UZ POMOĆ SA STRANE – svi problemi svrstani u ovu kategoriju su oni u čijem rešavanju meštani mogu da učestvuju delimično, unosom vlastitih sredstava (udruživanjem ili individualno), ali im je potrebna dodatna podrška, pre svega, finansijska;
  - 3) SAMO UZ POMOĆ SA STRANE – meštani ne mogu sami da reše probleme u lokalnoj zajednici, već smatraju da to može da učini samo lokalna samouprava ili država (nadležna ministarstva).

Tabela 2. Stvaranje opcija (regionalni centar Ljig, područni centar Topola, *Lična karta sela Gornja Trnava*. Izvor: <http://www.ruralinfosrbia.rs/sela/lj/5.pdf>)

MI SAMI	MI SAMI UZ POMOĆ SA STRANE	SAMO UZ POMOĆ SA STRANE
Otežan plasman proizvoda	Neadekvatna kontrola kvaliteta i plasmana proizvoda	Loša elektromreža
Niske cene poljoprivrednih proizvoda	Nezaštićenost proizvođača	Nedostatak vodovodne mreže
Nedovoljno kvalitetan rasni sastav stoke	Nedostatak vrtića	Nedovoljna finansijska podrška
Usitnjenost proizvodnje i poseda	Loši atarski putevi	Nekontrolisano sušenje voćnih zasada
Svaštarenje	Zastarela mehanizacija	Nedostatak stručne pomoći
	Potreba za većim brojem sportskih terena	

Spisak problema može biti proširen zavisno od aktivnog razmišljanja članova zajednice o problemima. Razlikovanje problema u odnosu na načine njihovog rešavanja omogućava usredsređivanje na jedina, realno izvodljiva rešenja i korišćenja vlastitih potencijala. Vreme potrebno za rešavanje ovih problema takođe doprinosi rađanju novih ideja. Problemi koji mogu biti sprovedeni za relativno kratko vreme mogu stajati u svakoj od tri kolone zajedno, kao i oni za čije je rešavanje potrebno više vremena (podela u dve vremenske kategorije načina rešavanja problema: ranije i kasnije u okviru svake od tri kolone). Ovo se primenjuje kad imate konkretne mogućnosti za rešavanje definisanih problema.

Kad se završi plenarni deo, ako postoji mogućnost, nastavlja se rad sa manjim grupama meštana, u kojima se sprovode specifična sredstva. Ako ne postoji mogućnost nastavka rada, dogovorićete se sa meštanima o datumu i načinu organizacije sledećeg sastanka i objasniti im da želite detaljnije da diskutujete o nekim temama.

Specifična sredstva PLA metodologije

Posle plenarnog dela u kome su članovi lokalne zajednice izneli svoje viđenje situacije u selu, ostale informacije koje su potrebne za izradu ličnih karata sela dobijamo specifičnim sredstvima koja sprovodimo u manjim grupama sastavljenim od određenih članova zajednice.

Od specifičnih sredstava koristimo:

- 1) vremensku liniju;
- 2) mapu resursa;
- 3) sezonski kalendar;
- 4) kategorizaciju prema izvorima prihoda;
- 5) kategorizaciju prema životnom standardu.

Vremenska linija

Vremenska linija, kao PRA sredstvo, omogućava da steknemo uvid u prošlost sela. Obuhvata informacije koje nam osvetljavaju:

- ekonomski,
- socio-kulturni,
- poljoprivredni sistem sela,

u svim promenama koje su se u tim sistemima dogodile u prošlosti, pri čemu istovremeno ukazuje i na uzroke sadašnjeg stanja (pozitivne i negativne strane) i na uzroke stanja u prošlosti. Ovo sredstvo, takođe, omogućava razumevanje trenutne situacije u selu sticanjem uvida u prošlost, osvetljavajući, osim uzroka, i uspešne i neuspešne pokušaje za poboljšanje situacije.

Sredstvo se primenjuje u manjoj grupi (2-3) sastavljenoj od *starijih* članova lokalne zajednice. Potrebno je pripremiti veliki papir da bi se iscrtala vremenska linija (vertikalna linija). Na vremenskoj liniji potrebno je zabeležiti glavne događaje i odgovarajuće datume u obliku poprečnih linija (horizontalne linije), kao i događaje u vezi sa poljoprivredom, na primer promene u prinosima i načinima korišćenja zemljišta, migracijama, odlučivanju, kulturnim događajima...

Predviđeno vreme – jedan sat.

Savet PLA/PRA moderatoru jeste da razgovor može početi uopštenim pitanjima o imenu sela, zatim kojeg događaja se sećaju najdalje u prošlosti, zatim pitati za događaje u vezi sa poljoprivredom (promene u prinosima, o načinu korišćenja zemljišta, o mehanizaciji, promene u stočnom fondu, osnivanju zadruge, itd.), nastavljajući sa pitanjima o infrastrukturi sela (putevi, električna struja, vodovod, kanalizacija itd.), o kulturnim i istorijskim događajima.

Sve informacije koje nisu ubeležene na vremenskoj liniji potrebno je zapisati i analizirati zato što mogu biti važne za rasvetljavanje nekog drugog aspekta života.

Poteškoće na koje možete naići primenom ovog sredstva jesu da meštani nerado pričaju o prošlosti sela zbog određenih događaja koji su se desili; u tom slučaju potrebno im je objasniti da vi niste tu da sudite o tim događajima već želite da razumete trenutnu situaciju u selu sticanjem slike o prošlosti.

Vremensku liniju možete precrtati na papir A4 formata, kako biste je lakše uneli u izveštaj.

Tabela 3. Vremenska linija (regionalni centar Kraljevo, područni centar Tutin, *Lična karta sela Leskova*. Izvor: <http://www.ruralinfosrbia.rs/sela/kr/10.pdf>)

1950.	Mesna zajednica Leskova broji 200 domaćinstava, oko 950 stanovnika, 1100 grla krupne stoke i 3500 grla sitne stoke
1951.	formirana zemljoradnička zadruga Leskova
1952.	sagrađen zadružni dom u Leskovi i dve velike farme
1953.	izgradnja makadamskog puta Tutin - Leskova
1957.	počelo iseljavanje stanovništva za Tursku i Makedoniju
1960.	izgradnja četvorogodišnje škole u Naboji
1970.	160 domaćinstava, prestanak iseljavanja
1971.	veliki otkup jagnjadi, koji obavlja zemljoradnička zadruga
1973.	urađen peštarski vodovod
1975.	elektrifikacija sela
1976.	prvi traktor u selu
1981.	prva dva kilometra asfaltnog puta Tutin - Leskova
1982.	povećan broj krupne i sitne stoke: 1200 krupne i 4000 ovaca
1984.	izgrađena zdravstvena stanica u Leskovi
1986.	sagrađena nova osmogodišnja škola u Leskovi, nova trafostanica
1987.	urađeno još sedam kilometara asfaltnog puta Tutin - Leskova
1988.	povoljne cene za poljoprivredne proizvode
1991.	početak iseljavanja mladih sa sela
1992.	naglo opadanje broja grla sitne i krupne stoke
1996.	dva kilometra asfaltnog puta Tutin - Leskova, sagrađena zgrada pošte
1997.	sagrađena džamija u Leskovi
1998.	sagrađena džamija u Naboji
2002.	povećava se broj grla krupne i sitne stoke
2003.	formirana zemljoradnička zadruga i udruženje poljoprivrednika
2004.	prvi sajam stoke
2006.	sedam kilometara asfaltnog puta Tutin - Leskova
2007.	urađena zelena i stočna pijaca, počela izgradnja dve benzinske pumpe
2008.	160 domaćinstava, 1200 stanovnika, 150 učenika, 1100 krava, 2100 ovaca, 40 traktora

Mapa resursa

Mapom resursa stičemo uvid u to kako članovi zajednice vide svoje potencijale, resurse, koje su mogućnosti njihove eksploatacije radi poboljšanja životnih uslova i kako su razvijene pojedine grane poljoprivredne proizvodnje kojima selo raspolaže.

Sredstvo se primenjuje u manjoj grupi (2-3) mlađih meštana (ne preporučuje se da grupa bude sastavljena samo od žena ili da ih je više u grupi zbog detaljisanja, loše orijentacije). Preporučuje se da mapu crtaju sami meštani i da sami obeležavaju resurse na njoj. Ako sagovornici/ce nisu voljni da sami iscrtavaju mapu, moderator će preuzeti tu aktivnost. Potrebno je pripremiti veliki papir, flomastere različitih boja. Na mapi najpre obeležiti strane sveta, zatim, prema viđenju sagovornika, granice analiziranog sela, kao i najvažnije elemente (glavne puteve, reke, vodene površine, brda, udaljenost od susednih gradova/sela, nadmorska visina). Osim navedenih elemenata, ucrtavaju se i oni koji su u vezi sa poljoprivredom (pašnjaci, ratarske površine, bašte, izvori vode, voćnjaci, ...), pri čemu se koriste odgovarajući simboli, koji se dosledno navode i u legendi simbola, sastavnom delu mape resursa.

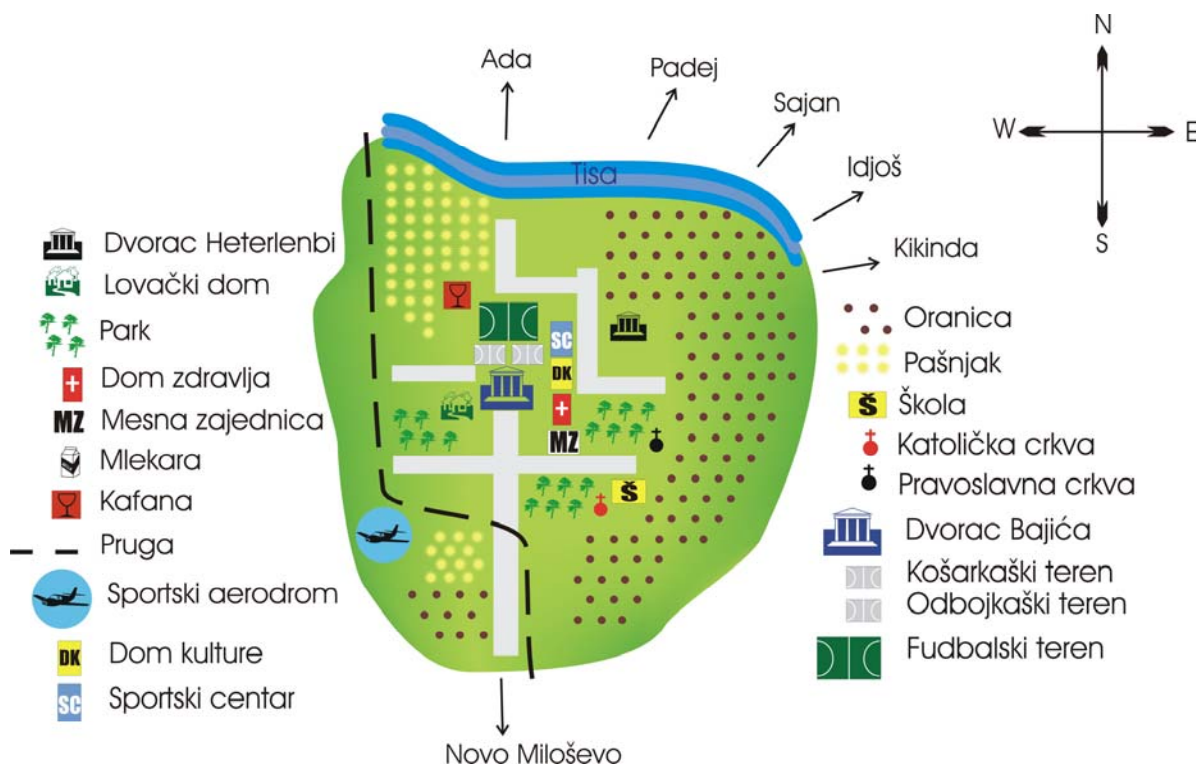
Sredstvo se primenjuje u vremenu od jednog do dva sata.

Ovo sredstvo nam omogućava da vidimo kojim resursima raspolaže selo, ko se njima koristi (siromašni, bogati, država, pojedinac), kao i da li postoje izvesna ograničenja. Na mapi su prikazane ključne karakteristike okruženja sela (tip sela, razmeštenost/gustina domaćinstava, površine, infrastruktura sela, itd.), kao i lokacije koje se koriste za poljoprivredu (položaj/lokaliteti oranica, pašnjaka, šumski resursi).

Savet PLA/PRA moderatorima jeste da meštanima objasne kako ne žele da vide detaljnu mapu sela, već čitavog okruženja. Kako biste olakšali dobijanje informacija ovim sredstvom, možete prethodno preuzeti skicu (mapu) sela iz opštine, sa samo unesenim granicama sela, a bez ostalih unetih pojedinosti.

Preporučljivo je da vodite svoje lične beleške tokom diskusije, jer su mogućni propusti ili zanemarivanje, tj. negiranje postojanja nekog resursa iako postoji u objektivnoj stvarnosti analizirane lokalne zajednice (npr. u okolini sela postoji šuma u vlasništvu države, svi je eksploatišu ali je ne vide delom svojih resursa, ili arheološko nalazište, ali meštani nisu svesni da je to potencijal).

Mapu resursa precrtajte na papir A4 formata kako biste je lakše uneli u izveštaj.

Slika 2. Mapa resursa (regionalni centar Novi Kneževac, područni centar Novi Bečej, *Lična karta sela Bočar*. Izvor: <http://www.ruralinfosrbia.rs/sela/nk/Bocar.pdf>)

Sezonski kalendar

Sezonskim kalendarom stičemo uvid u:

- poljoprivredni sistem zajednice,
- distribuciju prihoda i rashoda,
- distribuciju rada tokom godine (prema polovima).

Ovim sredstvom se dobijaju informacije o klimatskim uslovima područja u kome je sredstvo primenjeno, o najznačajnijim granama poljoprivrede za dato područje, o najvažnijim nepoljoprivrednim delatnostima zastupljenim u lokalnoj zajednici (seoski turizam, tradicionalni zanati, mala i srednja preduzeća, prerađivački pogoni, itd.), kao i o dinamici aktivnosti prema polovima. Svi parametri su vizualizovani u jednogodišnjem periodu, za svaki mesec posebno.

Sezonski kalendar se primenjuje u grupi od dva do tri mlađa člana lokalne zajednice koji su radno aktivni. Preporučuje se da sami meštani ubeležavaju informacije. Primena sredstva ne podrazumeva dobijanje preciznih informacija koje bi u kalendar uneo PLA moderator, već se izvođenje sredstva prepušta grupi farmera. Iz navedenih tipova podataka, koji se prikupljaju ovim sredstvom, može se izvući zaključak da odgovarajuće informacije možete dobiti iz specijalnih institucija (katastarski zavod, republički zavod za statistiku i sl.). Međutim, kao i u svim sredstvima PLA/PRA metodologije, zahteva se viđenje predstavnika lokalne zajednice. Često se dešava da prikupljeni podaci ukazuju na neku nepravilnost (nepravovremeno izvršavanje poljoprivrednih aktivnosti, nedovoljno poznavanje klimatskih karakteristika – mikroklimata, neadekvatno služenje vremenskim, finansijskim, ljudskim i prirodnim resursima, rodna neravnopravnost, itd). Potrebno je pripremiti veliki papir i markere.

Vremenska primena ovog sredstva – jedan do dva sata.

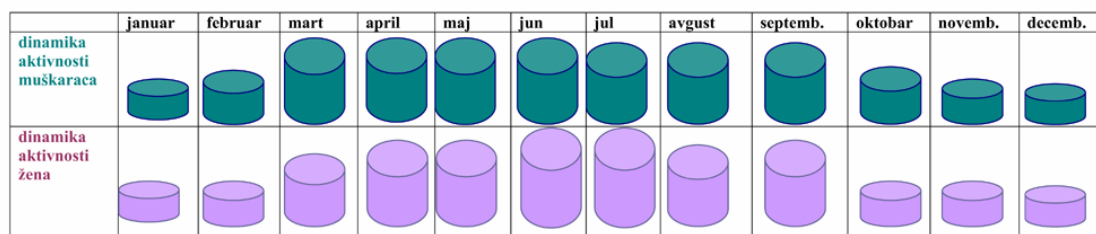
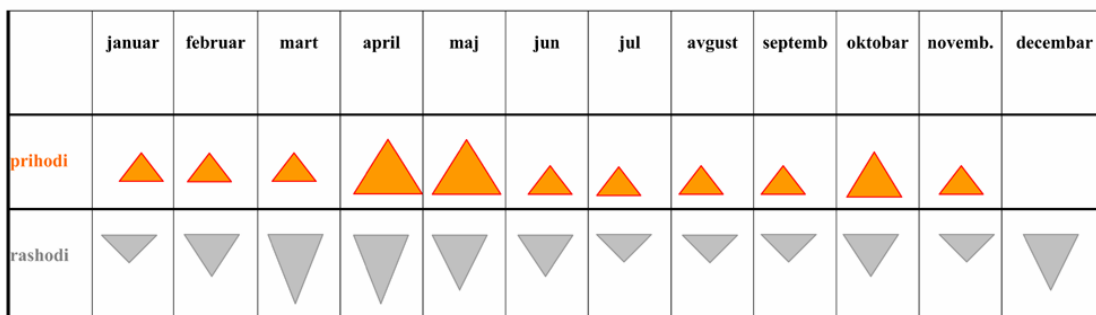
Savet PLA/PRA moderatorima da lakše dobiju informacije: možete pitati učesnike imaju li svoj tradicionalni kalendar, a ako ga imaju, možete se njim koristiti kao polaznom osnovom.

Zamolite učesnike da opišu klimatsku šemu (padavine, temperature, vetrovi) i vizualizuju ih, zatim glavne poljoprivredne (od setve do setve, itd.) i nepoljoprivredne (etno-zanati, etnoturizam, itd.) aktivnosti. Kako biste saznali o distribuciji radne snage tokom godine (žene, muškarci), možete ih zamoliti da identifikuju najaktivniji mesec, a konačna provera može biti urađena na kraju upoređivanjem meseci koji su isto rangirani. Na kraju ih pitajte za prihode i rashode u toku godine.

Poteškoće na koje možete naići primenom ovog sredstva jesu da možete dobiti previše informacija koje mogu preopteretiti sezonski kalendar. Zbog toga se nastoji da unesene informacije odgovaraju glavnim, tj najzastupljenijim i najproširenijim poljoprivrednim i nepoljoprivrednim (ako postoje) delatnostima analizirane lokalne zajednice. Nekada sagovornici žele da svoju ličnu delatnost predstavljaju kao dominantno zastupljenu u lokalnoj zajednici. Uključivanjem svih sagovornika i proveravanjem informacija eliminišu se takvi slučajevi i dobijaju se podaci koji se odnose na celokupnu zajednicu ili veći njen deo.

Sezonski kalendar precrtati na papir A4 formata kako bi se lakše uneo u izveštaj.

Sezonski kalendar	Januar	Februar	Mart	April	Maj	Jun	Jul	Avgust	Septem.	Oktober	Novem.	Decem.	
padavine temperatura													
govedarstvo	zatvoreni sistem		držanja		kombinovani		sistem		Držanja (paša-staja)				
						tuberkulizacija							
ovčarstvo	Zatvoren jagnjenje		sistem držanja jagnjenje		prehrana jagnjadi dehelm.		mešanje striža od 1.do10.		paša			Dehelm.	
kukuruz	Dubrenje stajnakom				priprema zemlje		setva do 10.		Veš.dubr. Zaš.bilj. okopavanje		berba priprema Zemlje za pšenicu ili lucerku		
lucerka	Dubrenje stajnakom				setva od 10. do 20 veš.dubr.		1.kosidba oko 20.		2.kosidba oko 15.		3.kosidba oko 5 jesenja setva		
šljiva	Dubrenje stajnakom		Orezivanje, krečenje, prskanje		Zašt.bilj.od insekata				berba				
malina	Dubrenje stajnakom		vezivanje		Prskanje, plevenje, zakidanje lastara		berba		Odstarnjivanje, starih i prskanje				
prirodne livade						KOSIDBA							

Slika 3. Sezonski kalendar (regionalni centar Šabac, područni centar Ljubovija, *Lična karta sela Gornje Košlje*. Izvor: <http://www.ruralinfosrbia.rs/sela/sa/1.pdf>)

Kategorizacija prema izvorima prihoda

Kategorizacijom prema izvorima prihoda stičemo uvid u ekonomski sistem i izvore prihoda članova zajednice. Upoznajemo probleme u vezi sa sticanjem prihoda i saznajemo u kojoj meri su zastupljeni poljoprivredni i nepoljoprivredni izvori prihoda.

Sredstvo se primenjuje u malim grupama, sastavljenim od dvoje ili troje učesnika. Radi dobijanja odgovarajućih podataka, može se ponavljati u više mešovitih grupa (2 - 3) sastavljenih prema principu etničke, nacionalne, kulturološke strukture i starosne strukture (mladi, srednjih godina, stari).

Cilj primene ovog sredstva jeste vizualizovano predstavljanje učešća poljoprivrede u ukupnom ekonomskom sistemu sela. Sredstvo razdvaja prihode iz poljoprivrednih i nepoljoprivrednih delatnosti i pokušava da izvore prihoda rasporedi na osnovu dva kriterijuma unutar svake grupe. *Prvi kriterijum* jeste značaj pojedinog izvora prihoda s obzirom na njegov ekonomski doprinos domaćinstvu koje ga ostvaruje. Na osnovu tog kriterijuma, izvori prihoda su označeni rednim brojevima. *Drugi kriterijum* jeste broj domaćinstava, izražen u procentima, koji ostvaruje navedeni izvor prihoda. Ukupan zbir procenata ne mora da iznosi tačno 100%, jer ćete možda imati domaćinstva koja istovremeno imaju i poljoprivredne i nepoljoprivredne prihode.

Primena ovog sredstva traje trideset minuta do jednog sata.

Savet PLA/PRA moderatoru jeste da za razgovor izabere dovoljno otvorene osobe, voljne za saradnju.

Poteškoće koje možete imati jesu sumnjičavost i zatvorenost meštana da javno govore o prihodima, smatrajući da će se podaci dostaviti poreskoj upravi i sličnim institucijama. U tom slučaju potrebno je objasniti im da vas ne zanima konkretno njihova individualna zarada, već samo način i značaj sticanja novca.

Tabela 4. Kategorizacija prema izvorima prihoda (regionalni centar Vranje, područni centar Crna Trava, *Lična karta sela Gradska*. Izvor: <http://www.ruralinfoserbia.rs/sela/vr/10.pdf>)

Poljoprivredni izvori prihoda	Vanpoljoprivredni izvori prihoda
Prodaja borovnice 40%	Poljoprivredne penzije 30%
Prodaja teladi 5%	Sezonski poslovi – građevinski poslovi 30%
Prodaja meda 10%	Socijalna davanja 20%
Prodaja krompira 5%	Penzije iz radnog odnosa 40%
Prodaja pečuraka 35%	Radni odnos 15%
Prodaja sira 5%	Uslužna delatnost 10%

Kategorizacija prema životnom standardu

Kategorizacijom prema životnom standardu dobijamo uvid u socio-ekonomski standard meštana, tj. pripadnika lokalne zajednice. Članovi zajednice koji učestvuju u radu razlikuju domaćinstva prema životnom standardu. Cilj je da se sva domaćinstva razvrstaju po kategorijama, pri čemu se navode karakteristike različitih kategorija životnog standarda u datoj zajednici prema viđenju učesnika.

Sredstvo se primenjuje u mešovitoj grupi (2-3), različite etničke, nacionalne, kulturološke strukture i sastavljenoj od mlađih meštana.

Kategorizacijom prema životnom standardu, kao PRA sredstvom, omogućava se uvid u način na koji meštani prave razlike prema standardu domaćinstava, razvrstavajući ih u različite kategorije i procentualno određujući broj domaćinstava u svakoj od njih.

Ako je to moguće, poželjno je da meštani prepoznaju što više kategorija prema životnom standardu.

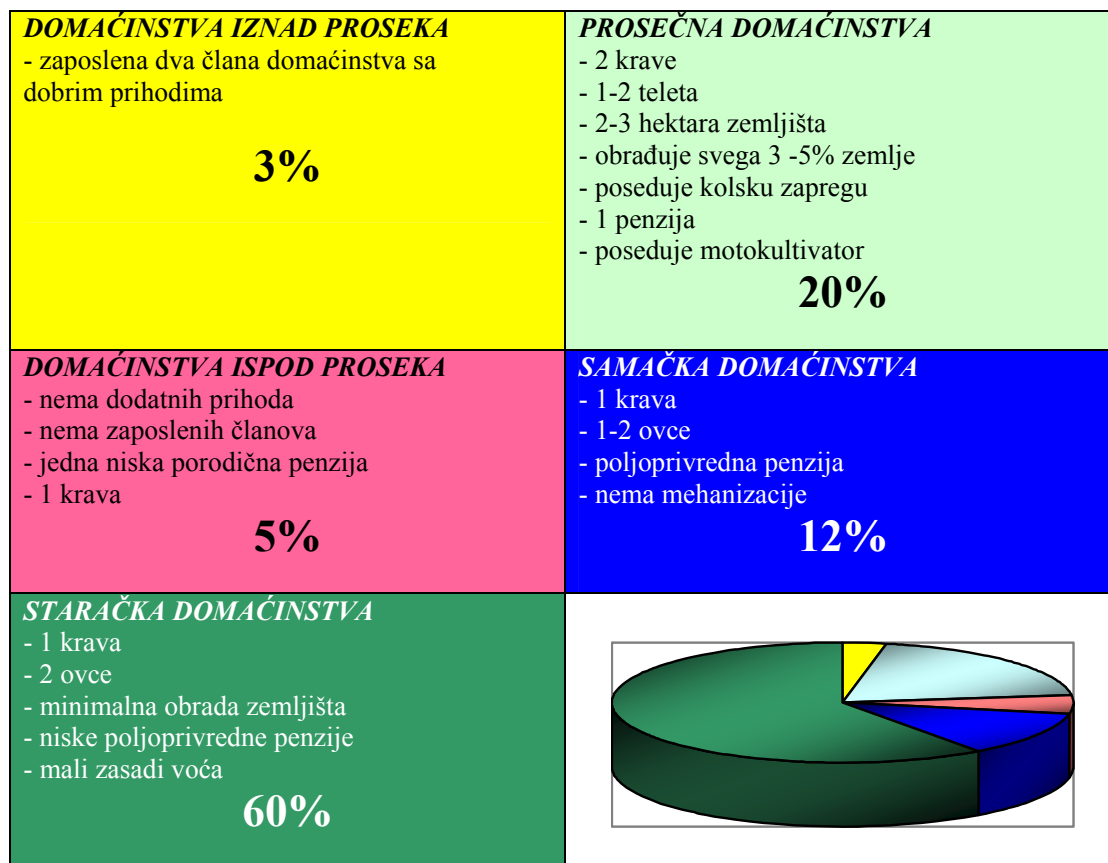
Primenom ovog sredstva ukupan zbir procenata trebalo bi da iznosi 100%.

Primena ovog sredstva traje trideset minuta do jednog sata.

Savet PLA/PRA moderatorima jeste da za razgovor izaberu osobe spremne za saradnju kako bi što bolje primenili ovo sredstvo i dobili željene informacije.

Poteškoće na koje moderator može naići primenom ovog sredstva jesu da sagovornici daju nedovoljno informacija ili da meštani ne prepoznaju više od dve kategorije (npr. može se desiti da meštani okarakterišu selo tj. članove zajednice kao siromašne ili bogate).

Tabela 5. Kategorizacija prema životnom standardu (regionalni centar Vranje, područni centar Crna Trava, Lična karta sela Gradska. Izvor: <http://www.ruralinfoserbia.rs/sela/vr/10.pdf>)

Osim opisanih sredstava, u procesu primene PLA/PRA metodološkog pristupa u istraživanju ruralnih zajednica, primenjuju se:

- polustrukturisani intervju,
- anketa.

Polustrukturisani intervju jeste intervju u kome su samo izvesna pitanja i teme određeni; ostala pitanja se javljaju tokom razgovora sa meštanima. Ispitivaču je ostavljena sloboda da prilagođava pitanja, kao i da ih dopunjuje pitanjima specifičnim za lokalnu sredinu ili osobu s kojom trenutno razgovara. Iako deluju kao neformalna i nezvanična konverzacija, polustrukturisani intervjui su pažljivo kontrolisani i strukturisani. Multidisciplinarni PLA tim postavlja meštanima poluotvorena pitanja (a to znači da se ne dobiju Da/Ne odgovori) kojima se meštani podstiču na razgovor.

Anketa se sastoji od unapred pripremljenih pitanja na određenu temu, sa već ponuđenim odgovorima, čija je svrha dobijanje podataka o ponašanju, stavovima ili interesima ispitanika. Potrebno je da pitanja budu jednostavna, jasna, nedvosmislena i nesugestivna, a tehnički mogu biti postavljena pismeno, pomoću odštampanog upitnika, ili usmeno, putem intervjuja. Pitanja se ne postavljaju bilo kome, već pažljivo izabranom uzorku ispitanika, koji mora biti reprezentativan za populaciju koja se proučava. Odgovori ispitanika se na kraju obrađuju različitim postupcima statističke analize.

Opšti principi pisanja izveštaja

Formalno pismeno izveštavanje u stručnom, tehničkom i poslovnom kontekstu je unapređeno određenim konvencijama i pravilima kad je u pitanju format, stil, referenciranje i ostale karakteristike. Sve navedeno razlikuje se, naravno, u pojedinostima među različitim zahtevima koji se postavljaju pred onog ko piše izveštaj, tako da je informacije koje slede potrebno tretirati kao opšte smernice. Tih smernica se možemo držati kad je u pitanju izveštavanje o rezultatima dobijenim primenom PLA/PRA metodologije, kad izuzmemo zahteve u specifičnim stilovima izveštavanja za različite organizacije, institucije i ostale korisnike tih istraživanja.

Pre nego što detaljnije objasnimo na čemu bi trebalo zasnivati svoj stil izveštavanja, još jednom ćemo se kratko osvrnuti na osnovne principe PLA/PRA metodologije.

PLA/PRA čine metodologije čiji je osnovni princip razumevanje stavova i pogleda onih koji predstavljaju partnere u procesu primene ove metodologije, tj. članova ruralnih zajednica. Ove metodologije ističu stav da različiti ljudi prihvataju i razumevaju stvarnost na različite načine i, što je još značajnije, da je važno lokalno znanje. Ovo je bitno imati na umu i prilikom izveštavanja o PLA/PRA istraživanjima.

Navešćemo jedan od opisa PLA/PRA:

“... Pristupi i metode koje osposobljavaju lokalnu populaciju da deli sopstveno znanje o životu i životnim uslovima, i osposobljava je da uspešnije planira i deluje...”¹⁰

PLA/PRA dakle, upravlja i osposobljava lokalno stanovništvo da obavlja istraživanja na samom sebi, da se samoanalizira, prezentuje, planira sopstvene aktivnosti i deluje da bi dostiglo razvojne ciljeve. Ovaj pristup istovremeno osposobljava lokalnu zajednicu da bude učitelj onima koji čine spoljni svet, tj. istraživače, planere, kreatore politike, državne činovnike, deleći svoje znanje sa njima.

Dakle, izveštavanje PLA/PRA istraživanja podrazumeva tačno prenošenje stavova i samoanaliza lokalnog stanovništva.

- PLA/PRA je proces koji ne uključuje samu procenu. Sadrži aspekte participativnog učenja, planiranja, delovanja sve do samog evaluiranja, tj. procene rezultata tog delovanja i izveštavanja.
- PLA/PRA metodologija je primenjivana u procesima i projektima koji se odnose na: razvoj poljoprivrede, pitanja urbanog stanovanja, pitanja upravljanja životnom sredinom, procene uticaja razvojnih programa, ali i na mnoga druga pitanja. Način na koji je izveštavano o ovim istraživanjima znatno je doprineo principima participativnog planiranja pomenutih projektnih aktivnosti.
- PLA/PRA podrazumeva zajedničko delovanje tima koji radi na tim istraživanjima i članova lokalnih zajednica u svim fazama i sadržajima procesa. U tom smislu, ovaj princip zajedničkog delovanja primenjuje se i u procesu izveštavanja.
- PLA/PRA povezuje posebne oblike ponašanja i lične stavove sa metodološkim pristupom. To znači da će i delovi izveštaja biti raspoređeni u skladu sa prioritetima i stavovima lokalnog stanovništva. PLA/PRA izveštaj, prema formi i redosledu opisa pojedinih celina, ukazuje na značaj problema koji se opisuje i o kojem se izveštava u lokalnoj zajednici.

---

¹⁰ Chambers, R. (1997), *Whose reality counts? Putting the first last*. London: ITG

U PLA/PRA pristupu prikupljaju se sve informacije, ali se izveštava jedino o onim informacijama koje će zaista biti korišćene. Učešće članova zajednice od početka pa sve do kraja procesa takođe potvrđuje da su prikupljene informacije pogodne za procenu. Neposredna i neprekidna analiza omogućava da se praznine i razmimoilaženja u znanju odmah popune, tokom rada na terenu.

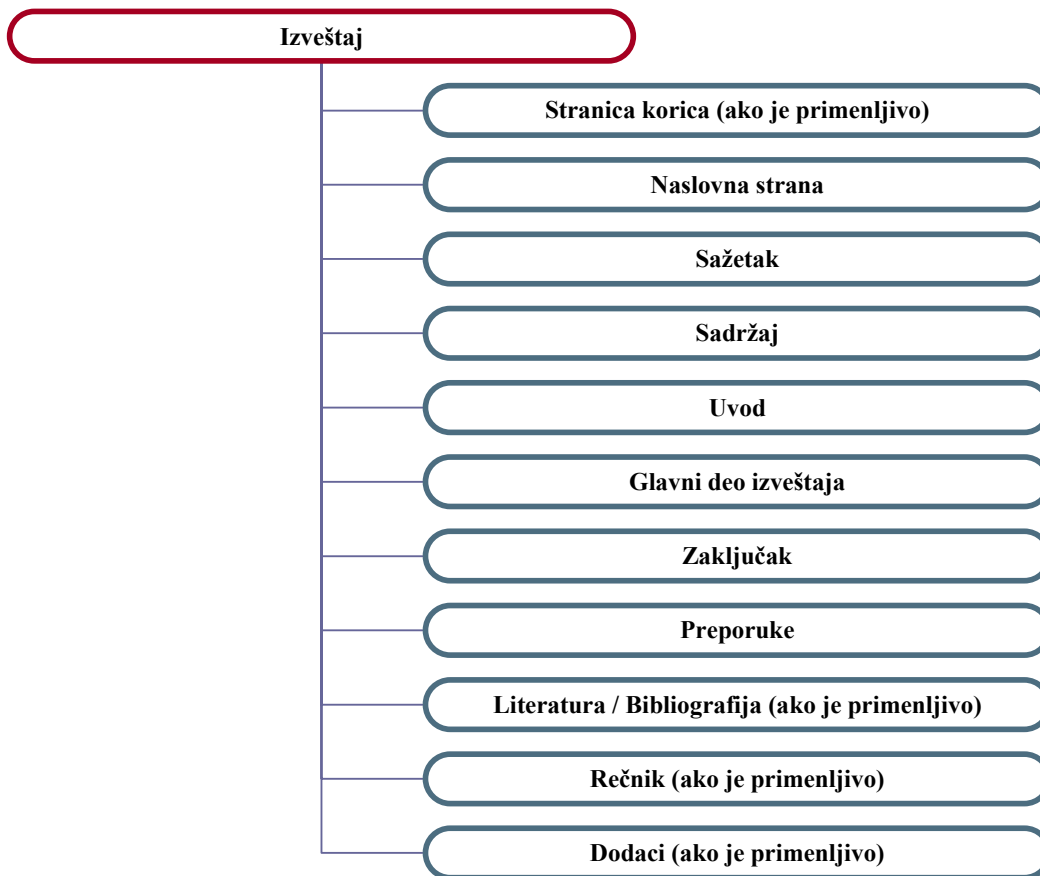
Participativni pristup karakteriše se cikličnim, kontinuiranim procesom istraživanja, refleksijama i aktivnostima koje zahtevaju uključivanje lokalnog stanovništva u proces osmišljavanja istraživanja, prikupljanja i analiziranja informacija i podataka, kao i preduzimanja aktivnosti. Participativnim pristupom takođe se nastoji da se lokalno stanovništvo neposredno uključuje u pozitivne promene specifičnih uslova.

Participativni pristup često je u suprotnosti sa konvencionalnim pristupima istraživanja. Konvencionalna istraživanja najčešće se karakterišu kontrolom koju obavljaju naučnici i stručnjaci za razvoj koji dolaze spolja, tj. predstavljaju spoljnje saradnike. Spoljni saradnici unapred su postavili plan projekta i sprovode istraživanja bez ikakvog uticaja ili učešća članova lokalne zajednice (Chambers, 1993). U konvencionalnom pristupu ne samo da nema uključivanja lokalnog stanovništva u procese planiranja i implementacije razvojnih projekata već se potpuno isključuje i njihovo poznavanje lokalnog okruženja, kao i poznavanje strukture njihovog društvenog, ekonomskog i političkog sistema. To je razlog što se mnogi razvojni projekti završavaju neuspehom u postizanju ciljeva koji se mogu, u tom smislu, slobodno nazvati i neprikladnim. Kao razlozi za takvu situaciju često se navode apatija zajednice i nedostatak razumevanja lokalnih socijalnih i ekoloških sistema.

Format izveštaja

Format izveštaja zavisiće od njegove vrste i namene. Izveštaj je sam po sebi namenjen čitaocima, što se svakako imalo na umu u opštim pravilima izlaganja nalaza istraživanja. Sam izgled izveštaja uglavnom je unapred propisala organizacija ili institucija koja sprovodi istraživanje. Uopšteno, postoje dve vrste izveštaja u odnosu na format. Razlikuju se po tome da li su sažetak i/ili preporuke postavljene posle glavnog dela izveštaja, ili su postavljene pre toga. Kad je u pitanju izveštaj zasnovan na rezultatima PLA/PRA istraživanja, potrebno je naglasiti da nije od suštinskog značaja kako će format biti postavljen. Potrebno je, međutim, imati na umu da različite institucije i organizacije sprovode PLA/PRA istraživanja u različite svrhe i planiraju da dobijene rezultate primene za postizanje različitih ciljeva. Dakle, tehnički format izveštaja trebalo bi posmatrati kao deo zahteva koji će uglavnom postaviti organizacija ili institucija koja naručuje PLA/PRA istraživanja.

Izveštaj PLA/PRA istraživanja svakako bi trebalo da sadrži sledeće elemente:

Delovi izveštaja

Potrebno je navesti neke pojedinosti koje se mogu naći u svakom od delova izveštaja, a koje mogu biti korisne prilikom odabiranja formata i provere podataka u vlastitom izveštaju.

1) Naslovna strana:

- zaglavlje sa punim nazivom organizacije ili institucije za koju se rade PLA/PRA istraživanja;
- logo organizacije ili institucije za koju se rade PLA/PRA istraživanja (ako je primenljivo);
- ime autora ili grupe autora;
- naslov;
- organizacija koju predstavljaju autori (ako je primenljivo);
- datum.

2) Sažetak:

- odgovarajuće dužine;
- potrebno je da sadrži potpuni pregled ključnih informacija;
- trebalo bi da bude informativan, a ne opisan;
- indirektan ton;
- u vidu povezane proze.

3) Sadržaj:

- trebalo bi da bude precizan, jasno formulisan;
- pojedine celine izveštaja moraju biti paginirane (obeležavanje stranica ciframa);
- potrebno je da bude potpun;
- preporučuje se da sadrži popis ilustracija (ako je primenljivo).

4) Uvod:

- potrebno je da poveže temu sa širim izlaganjem teksta;
- potrebno je da sadrži neophodne pozadinske informacije;
- opisuje svrhu izveštaja;
- potrebno je da nagovesti obim izveštaja;
- sadrži objašnjenje formata pojedinih delova izveštaja i razlog za takav raspored.

5) Glavni deo izveštaja sastoji se od sledećih delova:

A) Opis PLA/PRA metodologije

B) Rezultati primene PRA sredstava:

- predavljanje situacije u selu (PRA sredstvo) – vizualizacija;
- predavljanje situacije u selu (PRA sredstvo) – objašnjenje vizualizacije;
- vremenska linija (PRA sredstvo) – vizualizacija;
- vremenska linija (PRA sredstvo) – objašnjenje vizualizacije;
- mapa resursa (PRA sredstvo) – vizualizacija;
- mapa resursa (PRA sredstvo) – objašnjenje vizualizacije;
- sezonski kalendar (PRA sredstvo) – vizualizacija;
- sezonski kalendar (PRA sredstvo) – objašnjenje vizualizacije;
- kategorizacija prema izvorima prihoda (PRA sredstvo) – vizualizacija;
- kategorizacija prema izvorima prihoda (PRA sredstvo) – objašnjenje vizualizacije;
- kategorizacija prema životnom standardu (PRA sredstvo) – vizualizacija;
- kategorizacija prema životnom standardu (PRA sredstvo) – objašnjenje vizualizacije;
- stvaranje mogućnosti/opcija za poboljšanje (sredstvo planiranja) – vizualizacija;
- stvaranje mogućnosti/opcija za poboljšanje (sredstvo planiranja) – objašnjenje vizualizacije.

C) Lična karta sela:

- poljoprivredno-ekonomski sistem;
- socio-kulturni sistem.

D) Izveštaj sa anketiranja (ako je primenljivo i ako to organizacija ili institucija zahteva. PLA/PRA ne uzima anketu kao PRA sredstvo)

Kad se govori o načinu izveštavanja u glavnom delu izveštaja PLA/PRA istraživanja, bez obzira na to što sama PLA/PRA metodologija ne zahteva striktan i formalan pristup, preporučljivo je držati se nekih osnovnih principa. To je važno pre svega zato da bismo imali jasan pregled onoga što smo opisali, ali i da bismo čitaocima izveštaja obezbedili potpuni uvid u ono što želimo da opišemo.

Svako pisano izražavanje trebalo bi da sadrži sledeće elemente:

- tačnost;
- upotrebu vlastitih reči za opisivanje;
- sažetost;
- tekst bi trebalo da bude namenjen čitaocu. To znači da prilikom opisa moramo imati na umu razumljivost onoga što pišemo za onog koji čita;
- jasnoću;
- iznošenje činjenica trebalo bi da bude u formalnom tonu.

A) Opis PLA/PRA metodologije

Cilj opisa PLA/PRA metodologije u izveštaju jeste da čitaocu pruži osnovne informacije o metodološkom pristupu. To podrazumeva da je korisno dati kratak istorijski presek razvoja metodologije, u kome se objašnjava cilj primene ovog pristupa u analizi situacije i stvaranju mogućnosti/opcija za poboljšanje situacije. U opisu metodološkog pristupa takođe bi trebalo pružiti pregled koraka koji su se preduzimali i sredstava koja su korišćena.

B) Predstavljanje rezultata primene PLA/PRA sredstava

Prilikom predstavljanja rezultata primene PLA/PRA sredstava poželjno je pridržavati se sledećeg redosleda i nekoliko principa:

- I) vizuelno predstavljanje rezultata primene sredstva, tj. same vizualizacije dobijene u radu sa zajednicom – što vernije situaciji kakvu smo imali prilikom primene sredstava;
- II) opis dobijenih rezultata.

Pri opisu rezultata, važno je naglasiti:

- da li je sredstvo primenjeno u plenumu, u grupi ili primenom polustrukturisanog intervjua;
- broj predstavnika lokalne zajednice koji su učestvovali u primeni sredstva;
- podatak o broju učesnika na osnovu polnih razlika, a po mogućnosti i starosnih, etničkih i drugih razlika koje mogu uticati na rezultate primene sredstva;
- da su dobijeni rezultati zapravo stavovi same zajednice definisani uz pomoć PLA/PRA moderatora. Tako bi i tekst opisa rezultata trebalo da sadrži ton u kojem se poziva na zajednicu kao izvor rezultata/činjenica koje iznosimo.

C) Lična karta sela

Ličnu kartu sela čini opis PLA/PRA moderatora/trenera/istraživača i dopušta iznošenje ličnih stavova, zaključaka i preporuka. To svakako ne znači da tako izneseni stavovi i zaključci mogu biti potpuno subjektivno izneseni, bez potvrde stavom lokalne zajednice. Konceptualno rešenje u opisu lične karte sela rezultat je rada PLA/PRA trenera i već time trener može izneti svoj prvi stav o stanju zajednice sa kojom je radio u participativnom postupku. Opis stanja poljoprivrede u ruralnoj zajednici i njeno izdvajanje iz opštih ekonomskih odnosa, na primer, može ukazati na to da je PLA/PRA trener, radeći sa lokalnom zajednicom, zaključio da je poljoprivreda u zajednici posmatrana kao osnova ekonomskog sistema. Naravno, navedeni razlozi za takav stav i PLA/PRA trenera, ali i same lokalne zajednice, mogu biti različiti. Izdvajanje poljoprivrede kao posebne i

najvažnije grane ekonomskog sistema stanovnika zajednice, na primer, može imati tek tradicionalni ili čisto empirijski razlog. To svakako treba objasniti u opisu, u ovom slučaju poljoprivrednog sistema lične karte sela.

Osim poljoprivrednog sistema, lična karta sela treba da obuhvati i ekonomski sistem uopšte, ako ga članovi zajednice smatraju značajnim za samu zajednicu i ako ga sagledavaju izdvojeno od poljoprivrede.

Ličnom kartom sela takođe je potrebno obuhvatiti i socio-kulturni sistem ruralne zajednice, s posebnim osvrtom na ravnopravnost polova.

Uopšteno govoreći, u sva tri sistema pri koncipiranju teksta potrebno je obratiti pažnju na sledeće:

- uvodni pasus ukazuje na značaj. U njemu se predstavljaju najvažniji elementi, čineći osnovu razrade ostatka teksta;
- svi ostali pasusi nadovezuju se na uvodni pasus;
- izborom redosleda u opisivanju, u narednim pasusima, postigla bi se hijerarhija u važnosti teme koja se obrađuje;
- hijerarhija prema prioritetima oprezno i dosledno se prikazuje i primenom nekih posebnosti u naglašavanju, kao što su, različiti fontovi, bold, kurziv, uvlačenje, obeležavanje / tip slova;
- kako bi se poboljšala čitljivost i izgled teksta, potrebno je praviti razmake između pojedinih delova teksta;
- pri korišćenju grafikona, statističkih podataka i ilustracija, potrebno je proveriti njihovu prikladnost, naslove, reference koje tekst sadrži i pozicioniranje u tekstu;
- fusnote, za sve izvore zaključaka, direktnih citata, kopirane dijagrame, tabele, statističke podatke;
- osigurati sistematsku vezu između referenci navedenih u tekstu i liste referenci i bibliografije.

6) Zaključak

U donošenju zaključaka potrebno je da budu poštovani sledeći principi:

- zaključak bi trebalo da proizlazi iz činjenica;
- trebalo bi da bude uverljiv;
- trebalo bi da posluži kao osnova za preporuke.

7) Preporuke

Preporuke moraju biti:

- zasnovane na zaključcima;
- praktične;
- specifične;
- dobro zamišljene i postavljene u tekstu, prema značaju, tako da najvažnija preporuka bude na prvom mestu, a da je ostale, opet prema stepenu važnosti, prate.

Opšti principi izrade projekata na osnovu rezultata dobijenih primenom PLA metodologije

Participativno dizajniranje projekata

Dizajniranje projekta participativnim pristupom podrazumeva aktivno uključivanje krajnjih korisnika projektnih rezultata (lokalno stanovništvo) u sam proces kreiranja projekata (u svim fazama). Osnovni cilj takvog pristupa jeste da se obezbedi da rezultati primene projekta zadovoljavaju potrebe korisnika i da su u tom smislu postignuti rezultati korisni.

Source: 100 participatory tools to mobilise communities for HIV/AIDS International HIV/AIDS Alliance, Illustrations: Petra Röhr-Rouendaal, 2006

Participativno dizajniranje projekata podrazumeva da su krajnji korisnici (u ovom slučaju ruralna populacija), pozvani da sarađuju sa onima koji pomažu u kreiranju projekata, tj. u inovativnom procesu. U ovom slučaju, to su PLA/PRA istraživači.

U participativnom pristupu dizajniranja projekata, krajnji korisnici rezultata istraživanja učestvuju u nekoliko faza projektnog ciklusa. Prvo, podrazumeva se da učestvuju u procesu početnog istraživanja i definisanja problema s kojima se lokalna zajednica suočava, odnosno potencijala kojima raspolaže i koji mogu pomoći u otklanjanju ustanovljenih problema. Krajnji korisnici rezultata projekta trebalo bi takođe da učestvuju u samom procesu evaluacije, tj. ocene predloženih rešenja za otklanjanje problema.

Postoji nekoliko pristupa unutar participativnog načina dizajniranja projekata. Participativno dizajniranje projekata može se posmatrati kao pokretanje na aktivnost krajnjih korisnika i njihovo uključivanje u svet istraživača, tj. stavljanje njih samih u ulogu istraživača i stvaralaca u procesu promena. Taj pristup razlikuje se od *empatijskog pristupa*¹¹, kada se istraživač i onaj koji ima funkciju da dizajniranjem projekta razvija zajednicu, postavlja u ulogu krajnjih korisnika i u procesu dizajniranja projekata unosi ono što je naučio pri zajedničkom radu sa krajnjim korisnicima.

Takođe bi trebalo ukazati na znatne razlike između pristupa u dizajniranju projekata koji su *user-design* (u kojem projekt aktivno dizajniraju sami krajnji korisnici) i *user-centered design* (projekt dizajniran tako da se potrebe, želje i ograničenja korisnika imaju na umu u svakoj od faza dizajniranja projekta). Ovaj pristup je svakako koristan i krajnjeg korisnika postavlja u središte procesa dizajniranja projekta. Potrebno je, međutim, naglasiti da u ovom slučaju, za razliku od prethodnog, *user-design*, krajnji korisnici nemaju moć odlučivanja niti imaju pristup istim resursima i oruđima za jačanje sopstvenih sposobnosti, veština i posebnih znanja.

PLA/PRA metodologija omogućava aktivno uključivanje ruralne populacije u proces utvrđivanja sopstvenih problema, ali i u proces iznalaženja načina za njihovo otklanjanje, tj. dizajniranje projekata.

Nameće se pitanje: kako otkriti potencijalne projekte koji bi bili odraz stava većine učesnika u procesu. U tom smislu, neophodno je proći kroz dve osnovne faze:

¹¹ Leonard, Dorothy and Jeffrey F. Rayport. *Spark Innovation Through Empathic Design*. Boston: Harvard Business Review Nov-Dec 1997. Reprint #97606, page 107.

- 1) analizirati situaciju u lokalnoj zajednici – ustanoviti postojeće probleme zajednice, ali i potencijale kojima se ona koristi ili se može koristiti za otklanjanje navedenih problema (primenom PRA sredstava);
- 2) otkriti mogućnosti za poboljšanje postojeće situacije (primenom sredstava namenjenih planiranju).

Pri PLA/PRA istraživanju koristi se više sredstava namenjenih planiranju aktivnosti koje će doprineti promeni situacije u ruralnoj zajednici. Potrebno je naglasiti da su sva ta sredstva uzročno povezana. Način primene tih sredstava i postizanje očekivanih rezultata svakog sredstva ponaosob, mogu biti različiti.

Dva osnovna sredstva planiranja aktivnosti na osnovu primene PLA/PRA istraživanja jesu *definisane ciljeve i potciljeve* i *planiranje aktivnosti*, što je prikazano u sledećem pregledu:

SREDSTVO	ZAŠTO SE PRIMENJUJE?	KAKO PRIMENITI SREDSTVO?
Definisane ciljeve i potciljeve	Pomaže definisanju svrhe projekta ili aktivnosti	Proći još jednom sve identifikovane probleme Razgovarati o značenju reči CILJ
	Pomaže definisanju onoga što projekt ili aktivnost namerava da postigne	Diskusijom identifikovati opšte poboljšanje koje projekt namerava da postigne rešavanjem identifikovanih problema Zamoliti učesnike da ovaj cilj definišu što kraćom rečenicom. Upitati ostale učesnike da li se slažu sa navedenim Kad je dogovor postignut, definisati to kao opšti cilj projekta
	Pružaju okvir za planiranje	Objasniti kako će definisanje ciljeva pomoći da se odgovori na sledeća pitanja: <ul style="list-style-type: none"> - Šta će se promeniti kao rezultat aktivnosti? - Ko će biti najuključeniji u određenoj aktivnosti? - Ko će imati najviše koristi iz nastale promene? - Koliko će aktivnost uticati na problem? - Kada će se aktivnost završiti? - Gde će se aktivnost odvijati?
	Pružaju informacije za evaluaciju i monitoring	Objasniti da cilj mora da bude SMART (<i>specific</i> – specifičan; <i>measurable</i> – merljiv; <i>achievable</i> – dostižan; <i>relevant</i> – relevantan za zajednicu; <i>time-bound</i> – vremenski odredljiv).

SREDSTVO	ZAŠTO SE PRIMENJUJE?	KAKO PRIMENITI SREDSTVO?
Planiranje aktivnosti	Pomaže definisanju koje će se aktivnosti preduzeti	Nacrtati tabelu (proizvoljno) za planiranje aktivnosti, sa ključnim pitanjima. Pitati učesnike da identifikuju mogućnosti za rešavanje problema.
	Pomaže definisanju koje će se baviti određenom aktivnošću	Pitati učesnike za aktivnosti koje su neophodne da bi se ove mogućnosti i ostvarile i u kratkim rečenicama staviti u odgovarajuće polje nacrtane tabele. Za svaku aktivnost, pitati učesnike ko bi trebalo da bude zadužen. Sve dobijene informacije postaviti u odgovarajuće polje u tabeli.
	Definiše vreme kada će se aktivnosti preduzimati	Pitati učesnike kada bi svaka od navedenih aktivnosti trebalo da bude sprovedena...napraviti predlog odmah, uskoro, kasnije. U ovom slučaju, može se insistirati na preciznosti.
	Pružuje informacije o resursima neophodnim za sprovođenje aktivnosti	Pitati učesnike o pretpostavkama za neophodne resurse kako bi se svaka aktivnost sprovela uspešno (sve vrste resursa, materijalni, ljudski, finansijski itd.). Postaviti odgovore u odgovarajuće polje u tabeli.
		Pitati učesnike, ako postoji mogućnost, za tačna imena ljudi ili nazive institucija koje bi trebalo da preuzmu odgovornost za sprovođenje posebnih aktivnosti. Zamoliti učesnike da još jednom zajedno pregledaju celu tabelu plana aktivnosti kako bi se ustanovilo da li nešto nedostaje i da li tabela odražava realnu sliku.

Predlog matrice za planiranje aktivnosti

Aktivnost	Ko?			Kada?			Resursi koji su neophodni
	Mi sami	Sami + pomoć drugih	Drugi	Sada	Uskoro	Kasnije	
Aktivnost 1							
Aktivnost 2							
Aktivnost 3							
Aktivnost 4							

Osim ova dva osnovna sredstva, postoji još nekoliko sredstava koja pomažu organizovanju informacija dobijenih participativnim pristupom u modelu odgovarajućem za upravljanje određenim projektom, a koja mogu biti primenjena na participativan način. Sredstvo merenja

jačanja, matrica sumarne procene, dijagram željenih promena, sredstvo prioriteta aktivnosti, matrica izvodljivosti, matrica uticaja, *SWOT* analiza (skaćenica od engleskih reči: *strenghts* – jačine; *weaknesses* – slabosti; *opportunities* – mogućnosti; *threats* – pretnje) i procena rizika samo su neka od tih sredstava. PLA/PRA istraživanje uključuje i mnoga druga sredstva. Njihova primena, zbog neformalnosti pristupa u PLA/PRA, bitno zavisi od situacije i postojećih okolnosti prilikom primene metode.

Prednosti primene participativnog pristupa dizajniranja projekata i planiranja aktivnosti potvrđuje se i činjenicom da mnoge međunarodne organizacije i institucije danas insistiraju na participativnom pristupu u identifikaciji potreba lokalnih zajednica i participativnom modelovanju projekata. Svrha tog insistiranja jeste aktivno uključivanje lokalnih zajednica u razvojne procese, ali i razvijanje osećanja odgovornosti za sopstvenu situaciju. Jedna od međunarodnih organizacija koja je najviše odmakla u procesima uključivanja participativnosti u svim fazama rada sa zajednicama, svakako je GTZ (*Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit*)¹².

GTZ tokom 80-ih godina XX veka definiše ZOPP (*Zielorientierte Projektplanung*)¹³ koji predstavlja način planiranja projekata i projektnih aktivnosti i koji je usmeren ka cilju. Ovaj pristup zapravo predstavlja GTZ trgovinsku marku za participativni model planiranja procedura i aktivnosti koji su usklađeni sa potrebama partnera i onih grupa koje će biti neposredni korisnici projekta.

---

¹² Nemačka organizacija za tehničku saradnju (GTZ).

¹³ Projektno planiranje usmereno ka cilju (ZOPP).

Zaključak

Sve što se danas podrazumeva kao PLA/PRA metodologija brzo se menja i nadograđuje. Uprkos tome, mnogo elemenata unutar ovog pristupa istraživanja danas je postalo rutina i ima poprilično krut oblik. Ako se metodologija pogrešno primenjuje, ljudi koji su učestvovali u radu osećaju se, uslovno rečeno, zloupotrebjeno i razočarano. Kako je metodologija pre svega namenjena osetljivim grupama, koje treba uvesti u procese odlučivanja i planiranja, ovakav učinak je još nepoželjniji.

Nasuprot tome, ako se celokupno istraživanje sprovede na odgovarajući način, PLA/PRA dovodi do jačanja efekata i povećanja broja aktivnosti u procesu razvoja lokalnih zajednica. Aktivnosti definisane ovim pristupom, u tom slučaju, uvek su drugačije. Ljudi aktivno učestvuju u inovacionim pristupima rešavanju sopstvenih problema koje istovremeno sami kreiraju.

Verovatno je potrebno da svako sebi odgovori šta jeste i šta bi PLA/PRA pristup trebalo da bude. Fraza “*koristiti se sopstvenim, najboljim mogućim sudom u svako doba*”, predstavlja srž onoga što PRA/PLA danas postaje. PLA/PRA pristup toliko napreduje i razvija se da nije moguće odrediti tačnu i konačnu definiciju koja bi zaista jasno označila sve aspekte koje ovaj model predstavlja.

Prvobitne definicije PLA/PRA pristupa mogu se smatrati potpunijim ako imamo na umu sledeće:

- da PLA/PRA pripada sve većoj porodici pristupa, metoda, stavova, ponašanja i načina mišljenja kako bi se ljudi pripremili i osposobili u procesima razmene, analiza i unapređenja sopstvenih znanja o životu i uslovima koji vladaju u svetu oko njih. Na taj način ljudi stiču osnovne preduslove za planiranje, delovanje, praćenje i ocenjivanje sopstvenog delovanja, ali i predstavljanje rezultata delovanja izvan lokalne zajednice.

Neki od najboljih PLA/PRA moderatora i praktičara izašli su iz okvira PLA/PRA i pristupili su metodološkom pluralizmu. To znači da se oni zapravo generalno koriste *participativnim metodološkim pristupima*. Kad je reč o tom izlasku van granica PLA/PRA, potrebno je imati na umu da takve granice zapravo ne postoje i da PLA/PRA upravo zahteva to “širenje granica”.

Postoje tri zajednička elementa PLA/PRA pristupa:

- *samosvesna odgovornost* – individualna odgovornost i prosuđivanje koje su facilitatori vežbali, sa razvojem samokritične svesti, obuhvatajući i greške;
- *jednakost i jačanje* – zalaganje za jednakost i jačanje onih koji su marginalizovani u zajednici, isključeni i uskraćeni, na primer žene;
- *različitost* – priznavanje različitosti u bilo kom smislu i njeno aktivno promovisanje.

Ovoj listi može se dodati i pomenuti “najbolji mogući sud u svako doba”, kojim se koristimo mi sami. PLA/PRA, kao što je više puta naglašeno, nije nikakav utvrđen i završen proces. Oni koji imaju iskustva u primeni PLA/PRA metodološkog pristupa često govore o tome da su taj pristup doživeli kao proces samokritike, kao način života ili način odnosa i veza sa drugima.

PLA/PRA pristup stoga uključuje i greške, njihovo ispravljanje, menjanje i ponovnu primenu tokom vremena.

Kako su usmereni procesi širenja PLA/PRA metodologije:

- od procene i analize do planiranja delovanja, monitoringa i evaluacije;
- od ruralnog ka urbanom;
- od primene na terenu do primene u institucijama;
- od mnogih do nekoliko sektora;
- od *sigurnih* do *veoma osetljivih, teških i opasnih* tema;
- od nevladinih organizacija do vladinih institucija i univerziteta;
- od mnogih do nekoliko zemalja;
- od juga ka severu;
- od aktivnosti do uticaja na politiku i njeno kreiranje;
- od prakse do teorije.

Kad je reč o primeni PLA/PRA pristupa širom sveta, može se navesti bezbroj loših, ali i veoma dobrih primera. Sigurnost u kvalitet primene ovog metodološkog pristupa predstavljala je i još predstavlja brigu mnogih PLA/PRA trenera i moderatora.

Zloupotrebu PLA/PRA metodologije ilustruju sledeći primeri:

- često se koristi oznaka PLA/PRA, a da prave suštine u pristupu uopšte nema;
- zaboravlja se kontekst, u smislu stavova i ponašanja, ali i navika zajednice u odnosu na sama *pravila metodologije*;
- moderatori sebe postavljaju u prvi plan prilikom primene PLA/PRA pristupa;
- finansiraju se obuke koje su održane za dan ili dva dana bez praktičnih vežbi, a zatim se pristup primenjuje ponovo za vrlo kratko vreme;
- finansiraju se projekti primena PLA/PRA na velikom području u *instant verziji*.

Pristup u procesu primene PLA/PRA jeste osnova za njegovo uspešno sprovođenje. Ako su naši lični stavovi *pogrešni*, mnogi sastavni delovi ovog metodološkog pristupa takođe će biti pogrešni. Gde su stavovi *ispravni* i veze koje uspostavljamo biće dobre. Često je u takvim slučajevima iznenađujuće šta lokalne zajednice mogu izneti kao svoje sposobnosti i znanja.

PLA/PRA pristup naglašava prelazak sa jednog načina primene na drugi:

- sa dominacije na jačanje;
- od zatvorenog pristupa ka otvorenom pristupu;
- s individualnog ka grupnom;
- s verbalnog ka vizuelnom;
- s merenja koje služi poređenju ka bodovanju i rangovanju;
- iz frustracije u zabavu.

Neke granice i izazovi za PLA/PRA pristup u budućnosti

Postoje mnogi izazovi i granice, kao i pitanja koja se nameću unutar njih, u kojima se PLA/PRA pristup kreće.

Neke od njih su:

- *ponašanja i stavovi* – razvoj i diseminacija više boljih pristupa i metoda čini nas spremnijim za promene;

- *kvalitet* – kako sprečiti brzo širenje primene PLA/PRA pristupa koji daje rezultate lošeg kvaliteta – kako se postaviti samokritično u primeni pristupa;
- *institucionalni okvir* – kako uspostaviti i organizovati participaciju u velikim organizacijama i preko njih (vladine jedinice, velike nevladine organizacije, univerziteti...) i uskladiti je sa fleksibilnošću, raznolikošću, ponašanjima i stavovima koji se zahtevaju za *kvalitetnu* primenu PLA/PRA pristupa;
- *upravljanje* – kako povezati PRA/PLA sa upravljanjem, posebno na lokalnom nivou, na nivou lokalne administracije;
- *povezivanje i razmena* – kako održati i ojačati razmenu između lokalne zajednice, njenih članova i spoljnih saradnika, ali i između različitih organizacija. Kako razviti i raširiti mrežu za razmenu i međusobnu podršku između korisnika PLA/PRA pristupa;
- *participativni monitoring i evaluacija* – kako u budućnosti razviti i raširiti model monitoringa i evaluacije, u kome lokalne zajednice i ljudi sami sebe prate i ocenjuju;
- *treneri/facilitatori* – kako pomoći većem broju ljudi da postanu dobri treneri/facilitatori i pomoći im da svoja znanja i iskustva prenesu drugima.

“Pridržavati se sopstvenog, najboljeg mogućnog suda u svako doba” – stav koji smo uključili i kojim smo definisali suštinu onoga što PLA/PRA danas jeste, svakako nam omogućava da listu granica i izazova povećavamo ili smanjujemo zavisno od pobuda za primenu PLA/PRA metodološkog pristupa u istraživanju ruralnih zajednica.

Literatura

- Aguilar L., Briceno G., Valenciano I., (2000), *Seek and you will find – participatory appraisals with a gender equity perspective*, 2000 Master Litho, Costa Rica.
- Bello G.B., (2008), *Intersectionality: an approach to empower women at the crossroads*
http://www.justassociates.org/publications_files/MCH3.pdf
- Bennett M., Hammer M., (2004), *The Inter-cultural Development Inventory*
http://www.mdbgroupinc.com/idi_background.htm
- Bens I., (2000), *Facilitating with ease!* San Francisco, CA: Jossey-Bass Inc. Publishers.
- Blagojevic M., (2006), *Gender Assessment and Recommendations for a Draft Gender Action Plan*, USAID Serbia and Montenegro.
- Bohannan P., Glazer M., (1988), *High Points in Anthropology*, Mc.Graw-Hill, Inc.
- Chambers R., (1997), *Whose reality counts? Putting the first last*, London: ITG.
- Chambers R., (1993), *Rapid and Participatory Research: Some Ideas from Robert Chambers*, Institute of Development Studies, University of Sussex.
- Chambers R., (1992), *Rural Appraisal: Rapid, Relaxed and Participatory*, IDS Discussion Paper 311, IDS, Brighton, UK for a review, A brief guide to the principles of PLA (I) in PLA Notes (1998), Issue 31, pp.78–80, IIED London.
- Chambers R., (1983), *Rural Development: putting the last first*, Harlow: Longman.
- Chandrapatya S., *Concepts and Principles of RRA, PRA, PLA*, (ppt)
pimd.iwmi.org/Library/pdf/PPT%20%204%20Concepts%20&%20Principles%20of%20RRA%20S
- Coombs P. H., Prosser C., Ahmed M., (1973), *New Paths to Learning for Rural Children and Youth*, New York: International Council for Educational Development. One of several reports involving Coombs that popularized the institutional or bureaucratic categories of informal, formal and non-formal education.
- Coles E. K. T., (1988), *Let the People Learn: The establishment of a department of non-formal education in Botswana*, Manchester: The Centre for Adult and Higher Education, University of Manchester. 137 + ix pages.
- Doyle M., quoted in Kaner, et al, (2007), *Facilitator's Guide to Participatory Decision Making*, New Society Publishers, 1996 or Second Edition 2007.
- IIED, (2000), *Participatory Processes in the North*, PLA Notes 38, London: International Institute for Environment and Development .
- International Association of Facilitators, (2003), *Foundational facilitator competencies*, Retrieved 2008, from: <http://www.iaf-world.org>
- Kaner S., Lind L., Toldi C., Fisk S., Berger D., (2007), *Facilitator's Guide to Participatory Decision-Making*, Retrieved 2009 from <http://www.CommunityAtWork.com/book.html>
- Kolb D.A., (1984), *Experiential Learning: experience as the source of learning and development*, New Jersey: Prentice-Hall.

Kraybill R., (2005), *Group Facilitation: Skills to Facilitate Meetings and Training Exercises to Learn Them*, <http://www.RiverhouseEpress.com> Riverhouse Express .

Mayoux L., (1997), *Participatory Learning for Women's Empowerment in Micro-finance Programmes: Negotiating Complexity, Conflict and Change*.

Morse R. S., Brown P. W., Warning, J. E., (2006), *Catalytic leadership: Reconsidering the nature of extension's leadership role*. Journal of Extension [On-line], 44(2) Article 2FEA9. Available at: <http://www.joe.org/joe/2006april/a9.shtml>

Natura Balkanika NVO, (2002), *Participijalno učenje i delovanje*, prema originalnom materijalu Mr. Reiner Lake, Sekcija za razvoj sela, Dimitrovgrad

Njenga M., *Introduction to Participatory Research and Gender Analysis* (ppt) http://www.livelihoods.org/info/info_nonEng.html

Pretty I. Guijt, J. Thompson, I. Scoones, (1995), *Participatory Learning and Action: A Trainer's Guide*, IIED, London.

Pretty J. et al., (1994), *Participatory Learning and Action: A Trainer's Guide*, London: International Institute for Environment and Development.

Rilla E., Paterson C., Manton L., Day, P., (2006), *Facilitation: The road to effective meetings*, Journal of Extension [On-line], (44)2 Article 2TOT5. Available at: <http://www.joe.org/joe/2006april/tt5.shtml>

Mitchell J., Cramman L., (2003), *Building learning spaces*, Retrieved 2009 from: <http://www.learning-space.org.uk/about-learning-space>

SALTO YOUTH, (2008), *ID Booklet – Ideas for Inclusion and Diversity*, Cultural Diversity Resource Center www.SALTO-YOUTH.net/Inclusion/

Shah M. K., Zambezi R., Simasiku M., (1999), *Listening to Young Voices: Facilitating Participatory Appraisals on Reproductive Health with Adolescents*.

Spee J., (1988), *Technology of Participation (TOP) in the Classroom*, Department of Management and Business, Whitehead College, University of Redlands, Redlands, CA 92473, International Association of Facilitators, Conference, Santa Clara, California.

UNDP, (1997), *Empowering People: A Guidebook to Participation* <http://www.undp.org/cso/resource/toolkits/empowering/intro.html>

Van Willigenm J., (2002), *Applied Anthropology: An Introduction*, Edition: 3, illustrated Published by Greenwood Publishing Group.

Rečnik stranih reči¹⁴

- adekvatan** prikladan, podesan, odgovarajući.
- adolescencija** prva mladost; životno doba između puberteta i prve zrelosti.
- adolescent** osoba u razdoblju adolescencije.
- agenda** 1. podsetnik; beležnica; 2. skup obaveza, program rada.
- analiza** raščlanjavanje, rastavljanje na sastavne delove kao metod naučnog istraživanja.
- asimetričan** koji nije simetričan, nesimetričan.
- autentičan** pravi, istinski, izvorni, verodostojan.
- barijera** prepreka, brana; smetnja, zapreka.
- bibliografija** spisak, popis publikacija (knjiga, članaka, radova i sl.) iz nekog perioda, o nekom pitanju, predmetu, događaju i sl.
- bold** masna ili polumasna slova.
- ciklički** kružni, koji se ponavlja u određenim razmacima.
- debata** rasprava, prepirka, diskusija.
- defanzivan** usmeren na defanzivu, odbramben.
- dijagram** grafički prikaz količina, odnosa, kretanja i sl., grafikon.
- dijalog** razgovor između dve ličnosti; razgovor.
- diseminacija** raznošenje, širenje, razglašavanje.
- diskriminacija** nejednako postupanje, neravnopravnost u tretiranju stvari, pojedinaca ili grupa.
- diverzifikacija** učiniti nešto raznovrsnim.
- dizajn** izgled, estetska i likovna obrada nekog predmeta.
- dizajnirati** praviti dizajn nekog proizvoda; oblikovati estetske i praktične strane.
- dominacija** 1. vlast, moć, gospodarenje. 2. pretežnost, prevlast, nadmoć.
- edukativan** koji služi vaspitanju, obrazovanju, vaspitan, poučan.
- efektan** 1. koji proizvodi jak utisak, upadljiv, uverljiv. 2. koji prijatno deluje, privlačan.
- efikasan** koji postiže željeni rezultat, uspešan, delotvoran.
- efikasnost** uspešnost, delotvornost.
- eksploatacija** 1. prisvajanje plodova tuđeg rada, iskorišćavanje drugih ljudi, izrabljivanje. 2. iskorišćavanje prirodnih bogatstava.
- eksteran** spoljnji, spoljašnji, koji dolazi ili deluje spolja, sa strane.
- eliminirati** 1. isključiti(va)ti, izbaci(va)ti, ukloniti, odstraniti, odstranjivati.
- emancipacija** 1. oslobađanje od zavisnosti, potčinjenosti, osamostaljenje; oslobađanje od predrasuda i svega onoga što je zastarelo.
- empatija** 1. identifikacija sa drugim, u njegov način mišljenja i osećanja; saosećanje. 2. uživljavanje u neki događaj ili umetničko delo.
- empirijski** 1. koji je zasnovan na iskustvu; iskustven. 2. koji je dobijen istraživanjem i eksperimentalno, a ne izvodi se iz teorije.
- etnički** koji se odnosi na narod, narodnost, koji sadrži narodne odlike, narodnosni.
- evaluacija** procena, procenjivanje, određivanje vrednosti.
- facilitet** lakoća u pokretima, okretnost.
- fleksibilan** 1. koji se može menjati. 2. koji je u ophođenju prilagodljiv.
- fleksibilnost** osobina onoga ko je fleksibilan, onoga što je fleksibilno.
- fokus** 1. žarište, žiža. 3. centar, sedište, biti u fokusu nalaziti se u središtu dešavanja.
- font**, štamp. jedan potpuni komplet; set slova i brojeva iste veličine i istog stila koji se koristi za štampanje ili pisanje pomoću kompjutera.
- formalan** koji se tiče forme, oblika; spoljašnji, pravi, istinski.
- format** veličina, oblik knjige, papira, slike i dr.
- frustracija** osećanje osujećenosti, nemogućnosti (samo)dokazivanja i (samo)ostvarivanja.
- fusnota** zabeleška obeležena brojem i štampana sitnijim slogom kao pojašnjenje ili dodatak ispod glavnog teksta.
- grafikon** prikaz pojava pomoću geometrijskih linija, figura i sl.
- hijerarhija** stepenasta podeljenost ovlašćenja, činova; starešinstvo, podeljenost po funkcijama (sistem nadređenosti i podređenosti) u ustanovama i raznim organizacijama.
- identifikacija** 1. poistovećivanje, izjednačavanje (s nekim). 2. utvrđivanje istovetnosti, jednakosti (između nečega). 3. utvrđivanje čijeg identiteta, prepoznavanje.
- identifikovati** 1. poistovećivati (se), izjednačavati (se). 2. utvrditi (čiji) identitet, odrediti ko je u pitanju, prepoznati.
- implementacija** sporvođenje, izvršenje, primena, realizacija.
- individualan** lični, svojstven pojedincu, pojedinačan.
- informacija** obaveštenje, podatak, saopštenje, izveštaj.

¹⁴ Objašnjenje stranih reči preuzeto je iz: Ivan Klajn i Milan Šipka, (2006), *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad.

informativan koji sadrži obaveštenja, podatke, informacije; bogat podacima, poučan.

infrastruktura 1. temelj, osnova, podloga. 2. skup uređaja i objekata neophodnih za funkcionisanje države i njene privrede (saobraćajna mreža, vodovod, elektrodistribucija i sl.).

inicijator onaj koji daje prvi podsticaj, začetnik, pokretač, podstrekač.

inkluzivan koji uključuje, obuhvatan, koji se podrazumeva.

inovacija nov izum koji unapređuje neki proizvod ili metod rada; novina, novotarija, promena.

inovator onaj koji radi na inovacijama.

inovirati uneti, unositi novinu, novost; promeniti, osavremeniti.

insistirati uporno zahtevati, nastojati, navaljivati, ustrajati u čemu.

institucionalan koji predstavlja instituciju, zvanično ustanovljen, društveno prihvaćen.

interakcija međusobni uticaj, uzajamno delovanje prirodnih pojava, predmeta, ljudi, društvenih grupa.

intervju 2. metod dobijanja podataka o ispitaniku putem razgovora, u okviru istraživanja javnog mnjenja ili naučnog istraživanja.

kapacitet 1. zapremina, prostranost, količina prostora, nosivost. 2. sposobnost da se učini, izradi, prihvati ili preradi nešto.

kategorizovati rasporediti, raspoređivati u kategorije, svrstati, grupisati.

komunikativan 1. koji lako uspostavlja kontakt s drugima.

konceptualan koji se tiče osnovne zamisli, koncepcije, koji je u vezi s mišljenjem, pojmovni, apstraktan.

koncipirati 1. (na)činiti, (na)pisati, (na)praviti plan, skicu, nacrt.

konsultant stručnjak koji daje svoje mišljenje, stručni savetnik.

kontekst 1. govorna ili misaona celina kojoj pripada neka reč, rečenica i sl. i na osnovu koje se određuje značenje i smisao datog dela govora.

konverzacija razgovor, razgovaranje obično u ugodnom društvu.

konvencionalan koji se pridržava ustaljenih navika i običaja, uobičajen.

korektan 1. ispravan, tačan, pravilan. 2. koji se pristojno ponaša, učtiv, uljudan.

kreativan stvaralački, tvorački.

kreativnost svojstvo onoga ko je kreativan, stvaralačka sposobnost.

kreirati stvoriti, stvarati, proizvoditi, proizvesti.

kurziv vrsta kosih, nagnutih, udesno štampanih slova.

kvantitet količina, veličina, brojnost.

kvantitativan koji se odnosi na kvantitet, koji je u vezi s kvantitetom, količinski.

logo naročito oblikovanim slovima i grafičkim znakovima ispisano ime nekih preduzeća ili proizvoda, koje služi kao zaštitni znak.

manifestacija javni čin (grupnog) izražavanja, ispoljavanja (političkog i dr.) mišljenja; javna priredba (kulturna, sportska); događaj.

marginalan sporedan, nevažan, nebitan.

metodologija 1. sistem metoda i načela primenjivanih u nekoj nauci ili naučnoj disciplini. 2. deo logike koji se bavi opštim načelima nastajanja znanja.

moderacija umerenost, ublažavanje, obuzdavanje, ograničavanje, izbegavanje krajnosti.

moderator 1. onaj koji na nekom (stručnom, političkom) skupu sa više učesnika podstiče i usmerava razgovor, sprečava zaoštavanje suprotnih mišljenja i vodi prema zajedničkim prihvatljivim zaključcima.

moderirati 1. ublažiti, ublažavati; obuzda(va)ti se; svesti, svoditi na pravu meru; ograničiti; izbegavati krajnosti.

monitoring nadgledanje, posmatranje, kontrola nekog procesa i upozoravanje višeg organa na nepravilnosti i teškoće.

multidisciplinarnan koji se u istraživanju oslanja na veći broj nauka ili naučnih disciplina, srodnih ili različitih.

opcija čin biranja, opredeljenje, slobodno odlučivanje, mogućnost, alternativa, jedno od rešenja.

participirati imati učešća u čemu, učestvovati, biti sudeonik u čemu.

periurban *peri* kao prvi deo izvodne reči u značenju *oko, o, prema; urban* koji sadrži svojstva kulturnog, socijalnog i organizovanog života grada.

perspektiva ugao gledanja; gledište; stanovište; širina pogleda; budućnost, izgledi, uslovi u budućnosti.

plenum sednica, sastanak svih članova nekog tela ili kolektiva.

pluralizam idealističko učenje, doktrina i praksa koja vodi računa o postojanju različitih društvenih, političkih, verskih i drugih interesa i ideja, priznajući im pravo da se slobodno organizuju.

populacija 1. svi stanovnici određene zemlje ili područja posmatrani zajedno, stanovništvo. 2. grupa ljudi koja je predmet statističkog, sociološkog i sl. istraživanja.

potencijal sva sredstva kojima se rapolaže u nekoj delatnosti.

potencijalan 1. moguć, koji postoji u potenciji, koji je skriven, koji se pretpostavlja. 2. sposoban da se razvije.

prevencija skup mera koje sprečavaju da se dogodi nešto neželjeno.

prezentant podnosilac predloga, predlagač; onaj koji učestvuje u predstavljanju, prikazivanju.

princip 1. osnovni stav, polazna misao, rukovodeća ideja, načelo. 2. pravilo ili kodeks ponašanja.

prioritet veća važnost u odnosu na nekoga ili nešto, prvenstveno pravo, prvenstvo, prednost.

promovisati 1. unaprediti. 2. svečano obeležiti objavljivanje nove knjige, diska, pojavu novog proizvoda.

referenca 1. povoljna ocena, preporuka; podaci, ocena, karakteristika o službovanju određenog lica.

refleksija usmeravanje pažnje na lične doživljaje, razmišljanje, promišljanje.

reprezentativan 1. koji svojim osobinama, svojstvima, ponašanjem i sl. može da služi za reprezentaciju. 2. koji uživa poverenje, ugled da može dostojno predstavljati nekoga.

reprodukcija 1. obnavljanje vrste. 2. obnavljanje sredstava za proizvodnju i kapitala u toku proizvodnje.

reprodukovati 1. ponovo izvoditi. 2. stalno obnavljati.

reproduktivan koji se odnosi na reprodukciju, koji je u vezi s reprodukcijom.

resurs sredstvo, izvor, prirodna bogatstva jedne zemlje.

ruralan koji je vezan za život na selu.

sinergija zajednički rad.

specifičan svojstven samo jednom predmetu, pojavi ili čoveku, karakterističan za pojedinu vrstu, poseban, osobit, naročit.

standard stepen, nivo životnog stanja, ukupnost uslova života.

status 1. pravni položaj, stanje. 2. položaj u društvu ili struci.

stimulisati podstaći, podsticati.

striktan strog, odsečan, jasno određen, izričit, isključiv.

struktura način građenja, sastav, sklop, ustrojstvo, raspored.

strukturirati davati nečemu strukturu, učiniti da nešto bude struktura.

subjekt 1. osoba koja je nosilac radnje, stanja ili zbivanja, osoba uopšte. 4. osoba, tema, predmet o kojem se raspravlja.

terminologija skup naziva, termina iz određene naučne oblasti, struke, profesije i sl.

tinejdžer dečak ili devojčica između 13 i 19 godina starosti.

trening uvežbavanje s ciljem da se steknu određene sposobnosti.

urban koji sadrži svojstva kulturnog, socijalnog i organizovanog života grada.

vizualizovati učiniti vidljivim, predložiti vizuelno (slikom, tabelom, grafikonom i sl.).